

IVO KOVAČIĆ

SENJ U HRVATSKOM NARODNOM POKRETU GODINE 1903/4.

Uz 90. obljetnicu početka pokreta

Ivo Kovačić
Dr. Z. Kučića 27
HR 51000 Rijeka

UDK:949.713:323.1(497.13 Senj)
Izvorni znanstveni rad
Ur.: 1993-01-10

U raspravi autor, prvi među istraživačima senjske novije povijesti, obrađuje politička zbivanja u Senju i okolici 1903. Svoje stavove temelji na postojećoj arhivskoj građi, onodobnom dnevnom tisku i povijesnim djelima. Posebno su istaknuti uzroci gospodarskog nazadovanja Senja, Podgorja i zapadne Like. Kovačić ističe uzroke velikom nazadovanju svega pučanstva i mlade senjske inteligencije, koja je listom ustala protiv mađarskog hegemonizma, a za potpunom financijskom i političkom slobodom hrvatskog naroda. Zatim analizira spontane nacionalne demonstracije Senjana protiv mađarskih natpisa, mađarskog jezika i drugih pretenzija koje iskazuju Ugarska. Među ostalim govori o donošenju „Senjske rezolucije“, hapšenju rodoljuba i istaknutijih političkih čelnika i sprovođenju i sudenju na županijskom sudu u Gospiću.

U proljeće ove godine navršava se 90. obljetnica početka velikih nemira u Hrvatskoj i Slavoniji (Banovina, banovinska Hrvatska) koji su u našoj historiografiji poznati kao hrvatski narodni pokret godine 1903./4.¹ Riječ je, zapravo, o specifičnom obliku otpora hrvatskog pučanstva protiv ozloglašenog bana grofa Khuen-Hedervaryja² za čijeg je bano-

¹ Sve do 1953. ovaj pokret u našoj povijesnoj literaturi nije bio dostojno zastupljen, nego je tek obilježavanje njegove 50. obljetnice dalo poticaja za prva svestranija osvjetljavanja ovoga svojevrsnog fenomena novije hrvatske povijesti. Tada su nastali i prvi znanstveni radovi o tom pokretu, kako općenitog karaktera, za čitavo područje Hrvatske, tako i specifični, o nekim konkretnim pitanjima u svezi s pokretom ili pojedinim krajevima u kojima je on imao velikog odjeka. Budući da je broj članaka, rasprava, monografija i drugih radova u ovom pokretu znatan, to će o njima biti više riječi u drugim bilješkama.

² Grof Karoly Khuen-Hedervary rođen je 23. svibnja 1849. u Fryvaldovu, Šleska, a umro je 16. veljače 1918. u Budimpešti. Potomak je obitelji koja se još u 18. stoljeću naselila u Slavoniju, u Nuštar kod Vinkovaca, gdje mu je vlastinstvo u 1902. obuhvaćalo oko 10.000 jutara. Učio je više škole u Zagrebu, gdje je usavršio hrvatski jezik. Prije imenovanja hrvatskim banom 1. srpnja 1883. bio je

vanja Hrvatska postala jedna od najzaostalijih zemalja Austro-Ugarske Monarhije.³ Pokret je zahvatio cijelu Banovinu, a imao je velik odjek i u Dalmaciji,⁴ Istri i na Kvarnerskim otocima, dakle, i u austrijskom dijelu Monarhije (Cislajtanija). Navlastito velik odjek pokret je imao u Hrvatskom primorju i manjem dijelu Gorskog kotara,⁵ gdje je u svibnju 1903. došlo do vrlo opasnih nemira zbog kojih je bila upotrijebljena brahijalna sila za njihovo gušenje.⁶ O opasnim razmjerima pokreta u ovom prostoru najbolji je dokaz Khuenova naredba o uvođenju prijekog suda u kotaru Sušak, Delnice i gradu Bakru,⁷ zatim krvoproliće na željezničkoj postaji Fužine,⁸ te nekoliko stotina uhićenih žena i muškaraca kojima je u ljeto i jesen 1903. suđeno pred sudom sudbenog stola u Ogulinu i Gospiću.⁹

Nemiri su bili najbolja potvrda nesumnjive činjenice da banovinska Hrvatska u dualističkoj Monarhiji nije imala najelementarnijih uvjeta za gospodarski, društveni i politički razvoj, što je moralo rezultirati otporom koji je, doduše, imao stihijski karakter, ali s vrlo širokim razmjerima, pa nije pretjerano reći da njime „započinje povijest moderne Hrvatske”.¹⁰ Osnovni cilj pokreta bio je borba za financijsku samostalnost Hrvatske, za opće pravo glasa i druge građanske slobode, ali treba naglasiti da je nezadovoljno pučanstvo postavljalo i mnogo radikalnije zahtjeve, koji su bili sadržani u opće pri-

---

župan u Györu u Mađarskoj, koju je držao svojom domovinom. Premda je tada bio gotovo nepoznat u političkim krugovima, mađarski predsjednik Istvan Tisza imao je u njega puno povjerenja, iako je bio relativno mlad. Tako je hrvatskim banom postao ne samo čovjek mađarskog povjerenja nego i pravi Mađar, koji će svoju vladavinu obilježiti pojmom „khuenovština” i potpuno opravdati povjerenje velikomađarskih vladajućih krugova. Više o tome vidi Mirjana Gross, O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, *Historijski zbornik* (dalje: HZ), god. XXXI-XXXII, 1978.-1979., str. 129; Dragutin Pavličević, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb 1980., str. 331.; Martin Polić, Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba, Zagreb 1904., str. 9.-11.

³ O društvenim, političkim i gospodarskim prilikama u Hrvatskoj u vrijeme Khuenova banovanja više vidi: Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda* g. 1860.-1914., Zagreb 1968., str. 119.-158.; Rene Lovrenčić, Geneza politike „novog kursa”, Zagreb 1972., str. 21.-37.; Rudolf Bičanić, Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj, HZ, god. XXVII.-XXVIII., Zagreb 1974.-1975.

⁴ Julije Grabovac, Split u narodnom pokretu protiv Khuena 1903. Po neobjavljenim dokumentima iz političke arhive dr Ante Trumbića, *Mogućnost*, Split 1957., sv. 1.; Isti, *Godina 1903. u Dalmaciji*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1984./5., sv. 11.

⁵ Više o tome vidi: Vaso Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903./4*, Zagreb 1961.; R. Lovrenčić, *Geneza politike*, n. dj., str. 163.-166.

⁶ Izvješće župana Vladimir pl. Nikolića u Ogulinu predsjedništvu zemaljske vlade u Zagrebu od 16. srpnja 1903. br. 1583/1903, Arhiv Hrvatske (dalje AH), Fond predsjedništvo zemaljske vlade, k. 647.

⁷ *Historijski arhiv Rijeka* (dalje HAR), Fond Ju 17, kut. 71.

⁸ V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 125.-126.; *Novi list* 29. 8. 1903.; *Naša sloga* 28. 5. 1903., *Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj godini 1903.*, Rijeka 1903., str. 5.

⁹ AH, Fond državnog nadodvjetništva u Zagrebu, k. 44.

¹⁰ Mirjana Gross, *Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903*, *Historijski pregled*, 1954., br. 1., str. 22.

hvaćenom načelu: „Hrvatska za sebe, a Mađarska za sebe”.¹¹ U banovinskoj Hrvatskoj je i prije bilo ozbiljnih nemira, kao, primjerice, godine 1883., ali je tek hrvatski narodni pokret 1903./4. podigao šire pučke slojeve i opasno zaprijetio sustavu Monarhije uspostavljenom još 1867. Austro-ugarskom nagodbom, od kada i započinje, točnije od 1868. i Hrvatsko-ugarske nagodbe, jačanje mađarske prevlasti u Hrvatskoj.

Kada je riječ o Senju u hrvatskom pokretu 1903./4., valja podvući da je ovdje nezadovoljstvo puka imalo duboko korijenje u socijalno-političkim uzrocima jer u proteklim desetljećima nije bilo ništa učinjeno da se popravi „nezdravo i ubitačno stanje u koje je dospio grad Senj” zbog „konstantnog zanemirivanja i zapostavljanja” ne samo grada već i njegova nasljeđa.¹² Stoga ne treba čuditi zašto su Senjani pristali uz pokret odmah od njegova početka, s opaskom da se nisu povodili za drugima u Hrvatskoj i Slavoniji, nego vlastitim shvaćanjem prijekne potrebe pokreta kojeg prave uzroke valja tražiti u zapostavljenosti i bijedi Gornje krajine, Primorja i grada Senja.¹³ Budući da su mnoge pojedinosti iz toga vremena malo poznate ili gotovo nepoznate široj javnosti, zadaća je ovoga rada da skrene pozornost na dosta burna zbivanja u Senju prije 90 godina, u kojima su domoljubne snage, nezadovoljne dotadašnjom besplodnom državnom i oportunističkom politikom oporbenih stranaka, odlučno i samosvojno pokrenule pučki pokret kome je glavni i najveći cilj bio „puno osamostaljenje Hrvatske od Ugarske i od Austrije”.¹⁴

Da bi se moglo bolje razumjeti zašto je u proljeće 1903. došlo do provale narodnog gnjeva u gotovo svim mjestima Banovine, potrebno je, u najkraćim crtama, prikazati stvarne uzroke nemira i njihov neposredni povod. U svezi s tim u ovom će radu biti riječi samo o prvoj etapi pokreta, koja završava, uglavnom, krajem lipnja 1903., te o represivnim mjerama vladajućeg režima spram sudionika pokreta, s opaskom da je za ovu priliku upotrijebljena objavljena izvorna građa, povijesna literatura, ondašnji tisak, ali isto tako i dostupni neobjavljeni arhivski dokumenti koji su pohranjeni u Arhivu Hrvatske u Zagrebu. Budući da je ovo prvi pokušaj obrade teme o Senju u hrvatskom narodnom pokretu godine 1903./4., on nije dao odgovore na niz otvorenih pitanja jer to pretpostavlja duži i sustavniji rad na istraživanju spisa Zemaljske vlade Hrvatske i Slavonije u Zagrebu, pa će to biti potrebno riješiti daljnjim istraživačkim radom u pogodnijim uvjetima.

Nakon uspostave nagodbenog sustava državopravnog statusa hrvatskih zemalja bio je vrlo nepovoljan jer su bile međusobno odijeljene državnim, zemaljskim i pokrajinskim granicama. Istra s Kvarnerskim otocima i Dalmacija potpadale su pod austrijsku vlast u Beču i time bile izvan sklopa banovinske Hrvatske, a jednako je tako bilo i s Međimurjem i Baranjom kao manjim dijelovima mađarske županije Zala i Baranya. Dio hrvatske obale od Rječine do nešto južnije od Karlobaga pripadao je banovinskoj Hrvatskoj. Podjela hrvatskih zemalja u uvjetima dualizma najoštrije je došla do izražaja na teri-

¹¹ Franjo Tuđman, Hrvatski narodni pokret 1903. i njegov odnos prema makedonskom pitanju (u povodu 65. godišnjice Hrvatskog narodnog pokreta i Ilindenskog ustanka) Forum, Zagreb 1965., br. 5-6., str. 782.

¹² Novi list, 7. 4. 1903.

¹³ Novi list, 8. 4. 1903.

¹⁴ F. Tuđman, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 795.

toriju današnje Rijeke, koja je imala tri državnopravna položaja: dio istočno od Rječine pripadao je Banovini, središnji dio, zapadno od Rječine, Mađarska je na prijevaran način potčinila svojoj vlasti u Budimpešti kao ugarsku enklavu („corpus separatum“), dok je zapadni dio pripadao Istri.¹⁵ Takva podjela imala je vrlo negativne posljedice za svekoliki razvoj Hrvata jer su bili izloženi različitim oblicima gospodarskog iskorišćavanja i nacionalnog ugnjetavanja, a tu pocijepanost budno je čuvala tuđinska vlast kao jedan od bitnih uvjeta svoga održanja.

Glede političko-upravne i sudbene podjele Hrvatske i Slavonije, odlukom Hrvatskog sabora od 5. veljače 1886. cijelo je područje Banovine podijeljeno u osam županija i četiri grada.¹⁶ Senj je pripadao Ličko-krbavskoj županiji sa sjedištem velikog župana i sudbenog stola u Gospiću. Županija je imala devet kotarskih oblasti i dva grada s 209.341 žiteljem na temelju popisa stanovništva od 31. prosinca 1900.¹⁷ Upravni kotar Senj imao je četiri upravne općine s ukupno 14.871 žiteljem, devet poreznih općina, jedno trgovište (Senj), te 172 sela i zaselka.¹⁸ Što se tiče vojničkog ustrojstva, senjska je kotarska oblast pripadala vojnom okrugu i zapovjedništvu XXVI. domobranske pukovnije sa sjedištem u Karlovcu, te zapovjedništvu ratne mornarice. Sjedište kotarskog suda bilo je u gradu Senju.¹⁹

Hrvatska je nagodbom od 1868. sačuvala neka obilježja svoje državnosti, ali su tzv. zajedničkim poslovima (vojska, financije, porezi, željeznica, trgovina, promet, državni monopol i dr.) upravljali Mađari i od toga imali goleme koristi jer je gospodarski razvoj Banovine bio podvrgnut interesima mađarskog kapitala. Hrvatskoj je za njene autonomne poslove (uprava, zakonodavstvo, školstvo, pravosuđe, bogoštovlje i dr.) ostajalo 44, odnosno 45% od svih njenih javnih dohodaka, dok je 56, odnosno 55% prihoda odlazilo u ugarsku blagajnu za pokriće tzv. zajedničkih poslova.²⁰ Budući da peštanskim vladajućim krugovima nije bilo u interesu gospodarsko podizanje Hrvatske, oni su politikom protekcionizma i monopolizma favorizirali poduzeća s mađarskim kapitalom, zbog čega je domaći kapital bio sputavan ili potiskivan na sporedne privredne grane. Osiromašeni slojevi seljaka i radnika nisu mogli naći zaradu u domaćim tvornicama pa su bili prisiljeni na emigraciju u tolikom opsegu da je skoro jedna desetina pučanstva morala iseliti u Ameriku ili u druge industrijski razvijene zemlje, što je još više utjecalo na gospodarsko nazadovanje Hrvatske. Samo godine 1903. iselila su se 14.224 žitelja s opaskom da

¹⁵ Povijest Rijeke, Rijeka 1988., str. 214.-216.

¹⁶ Županije su bile: Bjelovarsko-križevačka, Ličko-krbavska, Modruško-riječka, Požeška, Srijemska, Varaždinska, Virovitička i Zagrebačka, a gradovi Osijek, Varaždin, Zagreb i Zemun. Usp. Političko i sudbeno razdielenje i repertorij prebivališta kraljevina Hrvatske i Slavonije po stanju od 1. travnja 1903., Zagreb 1903., str. II.-III.

¹⁷ Sjedišta kotarskih oblasti bila su u Brinju, Donjem Lapcu, Gospiću, Gračacu, Korenici, Otočcu, Perušiću, Senju i Udbini, a gradovi Senj i Karlobag kao samostalne teritorijalne jedinice. Usp. Političko i sudbeno razdielenje, n. dj., str. II.-III.

¹⁸ Upravne općine bile su Jablanac (4.262 žitelja), Krivi Put (2.707), Sv. Juraj (4.720) i grad Senj (3.182 žitelja). Usp. Političko i sudbeno razdielenje, n. dj. str. II.-III., 11.-12.

¹⁹ Usp. Političko i sudbeno razdielenje, n. dj., str. II.-III., 11.-12.

²⁰ Mirjana Gross, Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868-1880, HS, god. LXI, 1988., str. 92.-93.; J. Šidak i dr. Povijest hrvatskog naroda, n. dj., str. 73. i 125.

službena statistika iseljavanja nije bila točna i da su mnogi otišli u emigraciju ilegalno. U vremenu od godine 1901.-1910. u senjskom se kotaru na svakih 1000 žitelja u prosjeku iseljavalo 17 osoba pa se može reći da je Ličko-krbavska županija najviše participirala u iseljeničkom pokretu. Tako je, primjerice, u ožujku 1903. u ovoj županiji izdano najviše putovnica – čak 3.399 – od ukupnih 8.664 za cijelu Banovinu.²¹

Da bi se onemogućila konkurencija mađarskoj industriji, Khuenova je vlada nastojala zadržati gradsku privredu na sitnoobrtničkom stupnju, iskazujući tako potpunu indolenciju spram interesima hrvatskog pučanstva. Investicijska politika u Banovini bila je potpuno nepoznata i tu činjenicu bitno ne mijenja ni dovršenje izravnog željezničkog spoja Budimpešte s Rijekom i Karlovcem godine 1873. jer je pruga izgrađena sredstvima fondova bivše Vojne krajine, a bila je glavno sredstvo gospodarskog i političkog pritiska na Hrvatsku i agresivne mađarizacije. Kakva je bila investicijska politika, najbolje se vidi sljedeće četiri godine (1874.-1878.), kada se u Ugarskoj investiralo 14,5 milijuna forinti, a u Hrvatskoj niti jednoga forinta.²²

Premda je hrvatski jezik nagodbom od godine 1868. bio priznat kao službeni jezik u svim zajedničkim uredima na području Banovine, ta je odredba izigravana pa je mađarski istiskivao hrvatski jezik iz tih ureda, a slična je situacija bila i sa zastavom i grbom Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Budući da su mađarske vlasti u službenim spisima prelazile preko postojanja Hrvatske i da su mađarski činovnici raznim provokacijama vrijeđali nacionalne osjećaje hrvatskog pučanstva, česti su bili incidenti s arogantnim mađaronima, koji su na flagrantan način kršili odredbe nagodbe ili su ih tumačili, izigravali i odbacivali onako kako je to odgovaralo trenutnim ili dugoročnim ciljevima velikomađarskih vlastodržaca.

Khuenovo banovanje bilo je manje-više prikrivena apsolutistička vladavina koja je svima ostala u teškoj i ružnoj uspomeni. Za bana je imenovan godine 1883. nakon ugušenja narodnog pokreta koji je bio reakcija naroda na postavljanje mađarskih grbova s protuzakonitim natpisima na financijske urede u Zagrebu i u još neke gradove među kojima je bio i Senj.²³ Khuenova osnovna zadaća bila je slamanje svake oporbe protiv vladajućeg režima i smirivanje Hrvatske u cilju stvaranja jedinstvene mađarske države. Bitne odrednice njegova banovanja bile su „progoni i tamnice, otpuštanje s posla, nasilje na izborima, gušenje slobode riječi i tiska, gospodarsko iskorišćivanje i kršenje odredaba Hrvatsko-ugarske nagodbe.”²⁴ U vrijeme njegova vladanja državna je vlast postala sredstvom uništavanja svega što je bilo hrvatsko,²⁵ a za postizanje svoga cilja primjenjivao je

²¹ Više o tome R. Bičanić, *Ekonomska podloga događaja*, n. dj., str. 62.-64.; J. Šidak i dr. *Povijest hrvatskog naroda*, n. dj., str. 227.; *Novi list* 10. 6. 1903.

²² Josip Šarinić, *Nagodbena Hrvatska. Postanak i osnove ustavne organizacije*, Zagreb 1972., str. 265.; D. Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, n. dj., str. 51.

²³ Više o tome vidi Dragutin Pavličević, *Senj u narodnom pokretu 1883.* Dometi, Rijeka 1978., br. 7, str. 11.-19.; Isti, *Senj u narodnom pokretu 1883.*, *Senjski zbornik god. VII.*, 1980., str. 37.-38., 41.-43.; Isti, *Narodni pokret 1883.*, n. dj., str. 145.-147.

²⁴ Trpimir Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1992, str. 321.

²⁵ U cilju pretvaranja Hrvatske u dio jedinstvene mađarske države Khuen je podupirao „slavonstvo” na taj način što je regionalno slavonsko ime stavljao uz bok hrvatskom, težeći tako hrvatsko nacionalno ime predstaviti „kao geografsko ime, sa svrhom denacionalizacije i pretvaranja autonomne Hrvatske i Slavonije u nekoliko mađarskih županija. Usp. J. Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda*, n. dj., str. 122.

metode terora, ucjenjivanja i potkupljivanja, s opaskom da je u svojoj protuhrvatskoj politici vješto iskoristio sukob hrvatskog i srpskog građanstva, u kojem se oslanjao na srpsko građanstvo. Svojom politikom „biča i zobi” on je drastično gazio „politička i nacionalna prava, ukinuo svaku autonomiju (...), a hrvatski sabor pretvorio u ruglo parlamentarizma”.²⁶

Ban grof Khuen mogao je na takav način suvereno vladati Hrvatskom jer je uspio slomiti oporbene političke stranke te tako organizirati lokalnu upravu da je ona bila potpuno ovisna o višim vladinim činovnicima. Nasiljem, korupcijom i drugim sredstvima on je uspio Narodnu stranku pretvoriti u poslušno sredstvo svoje mađaronske politike, a zatim onemogućiti Neovisnu narodnu stranku, te napokon i Stranku prava, koja je sve do godine 1895. pružala jak otpor njegovu režimu i bila najzaslužnija za podizanje i razvijanje hrvatske narodne svijesti.²⁷ Pravo glasovanja na izborima imalo je jedva 3% žitelja, pri čemu treba naglasiti da je biranje zastupnika u sabor bilo javno, usmeno i posredno, putem tzv. izbornika, koji su ponajčešće bili činovnici koji se nisu usuđivali glasovati protiv vladinih kandidata. Imajući to u vidu, potpuno je razumljivo zašto goleme većina žiteljstva nije mogla imati nikakvog utjecaja na rješavanje vitalnih pitanja Banovine.²⁸

Od nemale važnosti za njegov sustav vladavine bilo je i to što ga je podupiralo srpsko građanstvo zbog svojih klasnih interesa. Khuen mu je to uzvraćao na taj način da je svuda „favorizirao pripadnike srpske narodnosti, zapošljavajući ih u nerazmjernom broju u javnim službama i dajući im obilne stipendije i druge potpore.”²⁹ Vodeći takvu politiku, on je mogao u saboru imati uz sebe golemu većinu srpskih zastupnika, pa je tako bilo i godine 1903. Naime, tada su vladinu većinu činili 51 zastupnik hrvatske i 23 srpske narodnosti, a oporbu 14 hrvatskih i svega jedan zastupnik srpske narodnosti. U svih pet saborskih mandata za dvadesetogodišnjeg Khuenova banovanja, od 106 oporbenih zastupnika, 104 su bili hrvatske, a samo dva srpske narodnosti, s pripomenom da je u granicama tadašnje Banovine bilo oko 25% Srba.³⁰

Premda se već iz ovoga što je rečeno može izvsti zaključak o stvarnim uzrocima narodnog nezadovoljstva i nastanka hrvatskoga narodnog pokreta 1903./4., još bi valjalo podvući da je u Hrvatskoj za pokriće njenih autonomnih poslova uvijek ostajala manjeviše jednaka svota novca bez obzira na eventualni porast njenih prihoda. Hrvatska je tako

²⁶ V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 185.; T. Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, n. dj., str. 323.

²⁷ V. Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 185.-186.; D. Pavličević, *Senj u narodnom pokretu 1883.*, str. 19.; R. Lovrenčić, *Geneza politike*, n. dj., str. 31.-32.; J. Šidak i dr. *Povijest hrvatskog naroda*, n. dj., str. 123.-124.

²⁸ M. Gross, *Narodni pokret u Hrvatskoj*, n. dj., str. 18. Za usporedbu treba navesti da je broj birača u Banovini 1906. bio 45.381 ili 1,9%, dok je u Dalmaciji, gdje je važio austrijski izborni sustav, broj birača 1901. bio 119.501 ili 20,1%. Usp. Vlado Oštrić, *Opaske o opsegu izbornog prava u Hrvatskoj i Slavoniji do prvog svjetskog rata*, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, sv. II.-III., 1971., str. 227.-230.

²⁹ F. Tuđman, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 789.

³⁰ Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj, Rijeka 1903.*, str. 113.-114.; F. Tuđman, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 789.

svake godine zakidana za velike iznose, uz opasku da zastupnici u saboru uopće nisu mogli imati uvid u porezne proračune, tako da je postojala mogućnost neograničenih malverzacija na račun hrvatskih financija.³¹

Povod pokreta bio je u svezi s obnovom financijske nagodbe koja se vršila svakih 10 godina na taj način što su se utanačivali novi financijski odnosi ili su na snazi ostajali stari. Posljednje takvo utanačenje izvršeno je godijne 1889. i ono je od tada produljivano nekoliko puta, ali uvijek na štetu Hrvatske. To su pitanje trebali riješiti odgovarajuća saborstva izaslanstva još godine 1891., ali se nije učinilo ništa sve do veljače 1903. Tada je ugarski kraljevski odbor poslao svoj odgovor (renuncij) hrvatskom odboru, koji je bio toliko uvredljiv da je razumljivo što je izazvao ogorčenje svih društvenih staleža. Naime, odgovor Mađara bio je objavljen u zagrebačkom tisku i iz njega se moglo saznati da oni odbacuju hrvatske prijedloge ističući pritom kako je Hrvatska tobože deficitarna i da stoga mora biti zahvalna Mađarskoj što ju iz samilolsti „uzdržava”.³²

Kada se saznalo za ovako drzak, bahat i provokativan odgovor, Hrvatska se preko noći našla u naoko bezizglednoj situaciji. Uporišta otpora jedva su se nazirala, a činili su ih pojedinci ili skupine napredne mladeži, za koju se govorilo da nije rezultat nikakvog „rovarenja nekolicine pokvarenih stranaca”, već produkt teškog društvenogospodarskog i nacionalno-političkog položaja Banovine.³³ Iako se tada govorilo da je Hrvatska poluga kojom se najlakše može prevrnuti čitav tadašnji sustav Monarhije, to je ipak bilo teško postići jer je dualizam bio i suviše jak za razjedinjenu hrvatsku oporbu, koja je na izborima 1901. doživjela potpuni neuspjeh.³⁴ Tračak nade u bolju budućnost ulijevala je napredna mladež zajedno sa socijalistima, čijom je inicijativom 29. siječnja 1903. održan u Zagrebu skup hrvatske oporbe u nazočnosti više od 400 osoba s područja Banovine i predstavnika Dalmacije i Istre. Na skupu je donesena rezolucija o fuziji Stranke prava, Napredne mladeži, Hrvatske radničke zajednice i Neovisne narodne stranke u Hrvatsku stranku prava (HSP), s opaskom da toj koalicijskoj oporbi nije pristupila Čista stranka prava dr. Josipa Franka. Izabran je izvršni odbor nove stranačke grupacije od 19 članova, kojeg su članovi bili, s područja Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Frano Supilo iz Rijeke, te Franjo S. Križ iz Čabra.³⁵

Međutim, budući da je do stvaranja sloge hrvatske oporbe došlo relativno kasno i da se HSP tek trebala organizacijski učvrstiti, to je ona nesporno dočekala burna zbivanja u proljeće 1903. U takvoj situaciji inicijativa za pokretanje novih akcija i dalje je bila u

³¹ Prema jednom izračunu pariškog lista „L'Aurore”, Hrvatska je godišnje plaćala Ugarskoj prosječno 25 milijuna kruna više nego li je trebala „po zakonu”. Ako se svota pomnoži s 35 nagodbenih godina, dobije se iznos od skoro dvije milijarde kruna ne računajući godišnji doprinos od 18 milijuna kruna kamata za zajednički dug u iznosu od 4 milijarde i pet stogina milijuna kruna od kojeg Hrvatska nije imala nikakve koristi. Usp. „L'Aurore” 22. svibnja 1903.; Naša sloga 22. lipnja 1903.

³² V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 11.; Janko Ibler, Hrvatska politika 1903., Zagreb 1914., str. 7.; J. Šidak i dr. Povijest hrvatskog naroda, n. dj., str. 125.

³³ Mirjana Gross, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903., HZ, god. VII., 1954., br. 1.-4., str. 36.-39.

³⁴ F. Supilo, Politika u Hrvatskoj, n. dj., str. 125.; J. Ibler, Hrvatska politika 1903., n. dj., str. 73.

³⁵ R. Lovrenčić, Geneza politike, n. dj., str. 153.-154.; Novi list 30.1.1903; M. Gross, Socijaldemokratska stranka, n.dj. str. 36.

rukama mladih naprednjaka i socijalista. Njihovim angažiranjem u Zagrebu je 2. ožujka 1903. došlo do održavanja prosvjedne skupštine sveučilišne mladeži radi osude uvredljivog odgovora mađarskog kraljevinskog odbora,³⁶ zatim 9. ožujka do tzv. pouzdanog dogovora predstavnika oporbe i mladih naprednjaka,³⁷ a već 11. ožujka i do velike narodne skupštine svih oporbenih stranaka kojoj je bilo nazočno više od 5.000 ljudi. Skupštini je predsjedao Riječanin dr. Marijan Derenčin, koji je bio i jedan od zapaženih govornika iz redova starije oporbe uz još nekoliko mlađih političara među kojima je bio i Kastavac Milan Marjanović. Skupština je prihvatila tri rezolucije: o potpunoj financijskoj samostalnosti Hrvatske, o slobodi tiska, udruživanja i izbora, te o borbi protiv militarizma, odnosno protiv davanja isključivog mađarskog nacionalnog karaktera ugarskoj i hrvatskoj vojsci.³⁸

Zagrebačka skupština od 11. ožujka 1903. imala je neočekivano velik odjek diljem Banovine pa je njome otpočeo skupštinski pokret za financijsku samostalnost Hrvatske. U nizu mjesta održavani su sastanci sazivača javnih pučkih skupština na kojima su prihvaćane osnove rezolucije zagrebačke skupštine, ali su postavljani i odlučniji zahtjevi o punoj nacionalnoj samostalnosti i neovisnosti Hrvatske pod geslom „Hrvatska Hrvatima”.³⁹ Naime, budući da je hrvatska autonomija bila ograničena gotovo do stupnja potlačenosti, to je osnovna zadaća hrvatskoga narodnog pokreta 1903./4. bila „borba za ravnopravnost i za puno osamostaljenje Hrvatske i od Ugarske i od Austrije, za što je bila zainteresirana većina svih društvenih staleža”.⁴⁰ Takvim razvojem događaja Khuenov je režim bio potpuno iznenađen te se ne treba čuditi što je povlačio poteze koji su imali protivno djelovanje od onoga kojeg se htjelo postići. Riječ je o tome da je vlast, uplašena širinom pokreta i sve radikalnijim zahtjevima svekolikog pučanstva, zabranila održavanje skupštine i time izazvala opće nezadovoljstvo koje se ubrzo pretvorilo u nemire i sukobe s organima reda i sigurnosti.

Prvi veći val demonstracija započeo je krajem ožujka 1903. nakon što je na zgradu željezničke uprave u Zagrebu postavljen natpis samo na mađarskom jeziku, što je bilo u protimbi s člancima 56., 57. i 58. Hrvatsko-Ugarske nagodbe od godine 1868.⁴¹ Ta je provokacija odmah pokrenula sveučilišnu mladež, a zatim radništvo i niže gradsko

³⁶ J. Ibler, *Hrvatska politika 1903.*, n. dj., str. 8.; F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, n. dj., str. 126.; *Novi list* 4. 3. 1903.

³⁷ J. Ibler, *Hrvatska politika 1903.*, n. dj., str. 8.

³⁸ J. Ibler, *Hrvatska politika 1903.*, n. dj., str. 9.-13.; R. Lovrenčić, *Geneza politike*, n. dj., str. 163.; F. Tuđman, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 780.-782.; M. Gross, *Narodni pokret u Hrvatskoj*, n. dj., str. 19.; *Ista*, *Socijaldemokratska stranka*, n. dj., str. 59.; V. Bogdan, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 12.; J. Šidak i dr. *Povijest hrvatskog naroda*, n. dj., str. 212.

³⁹ F. Tuđman, *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 782.

⁴⁰ *Isto*, str. 795.

⁴¹ Komentirajući te događaje u Zagrebu, riječki „*Novi list*” pisao je da se ni u kakvom uredu u Hrvatskoj, bilo u autonomnom bilo u zajedničkom, ne smije uređovati drugačije nego na hrvatskom jeziku. Stoga su ne samo mađari već i dvojezični natpisi bili protuzakoniti i značili izigravanje nagodbe. „Tko dakle postavlja” – piše „*Novi list*” – mađarske ili mađarsko-hrvatske natpise na urede u Hrvatskoj, taj krši i gazi temeljne kreposti postojeće zakone zemlje. A tko krši i gazi temeljne zakone, taj počinja prevrat, revoluciju”. *Usp. Novi list*, 30. 3. 1903., članak „*Demonstracije*”.

pučanstvo u žestoke demonstracije u kojima nije bila demolirana samo navedena zgrada već i neke kuće najistaknutijih mađarona. Izvješćujući o tim demonstracijama, u kojima je nekoliko ljudi bilo ranjeno, a više uhićeno, oporbeni riječki „Novi list” uz ostalo je zabilježio: „Ne pita se ima li Hrvat uzroka, da više i tuži se, ne traži se da se zakonu i pravu Hrvata udovolji. Hrvat ima pravo samo da šuti! Ako pisne, tu su bajunete, a od nužde i još štogod ubojitijega. Dakle, kuš!”⁴²

Nemiri u Zagrebu ubrzo su se prenijeli i u neka druga mjesta u kojima je napredna mladež bila u prvom planu bez obzira na stranačku pripadnost, ali su inicijativu davali pristaše oporbene stranačke grupacije u sklopu HSP, a ponegdje, kao primjerice u Senju, članovi ili simpatizeri Čiste stranke prava. U svezi s tim sazivaju se tzv. pouzdani dogovori na kojima je sudjelovalo i po više stotina pozvanih. Na tim skupovima rječito i slikovito upozoravalo se na goleme negativne posljedice što ih je Hrvatska snosila zbog neriješenih financijskih odnosa s Ugarskom i izražavalo nepovjerenje spram Khuenovoj vladi, koja nije ništa poduzimala u cilju saniranja „ljute biede i nevolja naroda”, te zastoja u svakoj grani narodnog života. Ubrzo su prilike postale još zaoštrenije navlastito nakon krvoprolića u Zaprešiću, do kojeg je došlo 11. travnja 1903. u sukobu između ogorčenog pučanstva i oružnika, u kojem je pala i prva žrtva, a nekoliko je ljudi ranjeno.⁴³

Događaji u Zaprešiću bili su posljednja kap koja je prelila čašu narodnog ogorčenja što se munjevitom brzinom pretvorilo u žestoke nemire širih razmjera o kojima je pisao ne samo režimski već i svjetski tisak kao o „ustanku i pobuni”, pa čak i o „revoluciji”. Dakako, takve su prosudbe bile pretjerane, i kada je režimski tisak o njima ovako pisao, onda je to bilo zato da se pred javnošću opravda uporaba brahijalne sile u gušenju pokreta. S druge pak strane, takvo pisanje stranog tiska zacijelo je bio znak iznimnog zanimanja evropskog i svjetskog javnog mnijenja spram hrvatskog pitanja⁴⁴ za čije su propagiranje u inozemstvu uvelike zaslužni Frano Supilo, dr. Ante Trumbić, dr. Ante Tresić-Pavičić, Hinko Sirovatka i drugi hrvatski politički i javni djelatnici putem svojih privatnih ili profesionalnih veza u stranom svijetu.

Krajem travnja 1903. pokret je zahvatio cijelu Banovinu, ali to sada više nisu bile organizirane skupštinske akcije, već spontane demonstracije pučanstva koje su u mnogim mjestima prerasle u incidente s oružnicima i vojskom, u kojima je bilo nekoliko ubijenih i mnogo ranjenih, te oko 3.500 uhićenih osoba. Da bi ugušio pokret i pacificirao Hrvatsku, Khuen se odlučio na intervenciju svoga raspoloživog redarstva i oružništva, a zatražio je i vojna pojačanja, koja su ubrzo pristigla iz Mađarske i Slovenije. Istodobno su organi vlasti poduzimali i druge mjere pa je došlo do uhićenja najistaknutijih prvaka napredne mladeži i oporbenih stranaka za koje se držalo da su inicirali sukobe i neposredno poticali širenje narodnog pokreta. Među uhićenima su bili, uz ostale, Stjepan Radić, tadašnji tajnik HSP, socijalisti Vilim Bukšeg, Vitimir Korać i Novljanin dr. Franko

42 Novi list 31.3. 1903.

43 Više o tome vidi M. Gross, *Socijaldemokratska stranka*, n. dj., str. 65.; V. Bogdanov *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str.17.; J. Ibler, *Hrvatska politika 1903.*, n. dj., str. 21.

44 F. Tuđman; *Hrvatski narodni pokret*, n. dj., str. 783.

Potočnjak, dok su neki uspjeli pobjeći kao, primjerice, Milan Marjanović, koji se sklonio u Ljubljanu.⁴⁵

Početakom svibnja 1903. cijelu su Hrvatsku i Slavoniju preplavili tzv. bazelski proglašitelji što su ih iz inozemstva u Hrvatsku tajno slali mladi naprednjaci na čelu s Milanom Marjanovićem. U jednom od tih proglašitelja, koji je potpisao „Zbor narodne obrane”, upućen je poziv pučanstvu na rušenje Khuenova režima i postavljanje zahtjeva da se nad „klikom krvopija i njihovim hajdučkim vođom, grofom Khuen-Hedervaryjem, ustanovi prijeki sud.”⁴⁶ Tijekom svibnja i lipnja u Zagrebu su pripremana dva atentata na Khuena i jedan napadaj na Banske dvore, ali pokušaji nisu uspjeli zbog slabe organizacije i potkizivanja.⁴⁷ Istodobno nemiri su se sve više širili te su u drugoj polovici svibnja zahvatili Hrvatsko primorje i Gorski kotar. Nije moguće ustanoviti točan broj mrtvih i ranjenih jer se u režimskom tisku nisu propuštale nikakve vijesti, pa zato ne čudi što su se u narodu širile gotovo zastrašujuće glasine koje nitko nije mogao provjeriti. Tako se, primjerice, pronijela vijest da je u okolici Križevaca obješeno 38 ljudi i ona je digla čitavu Dalmaciju, gdje je nastupilo izvanredno uzbuđenje, a nešto je slično bilo i u Istri, te na Kvarnerskim otocima i u Sloveniji.⁴⁸

Događaji su se svakodnevno nizali jedan značajniji od drugoga, ne samo u Banovini već u cijeloj Habsburškoj Monarhiji, pa je u njihovu kontekstu došli i do Khuenova odlaska s banske stolice. No odmah treba reći da njegov odlazak nije bio rezultat narodnog pokreta, kako je to hrvatska javnost uglavnom vjerovala, već pokušaj kralja Franje Josipa I da mađarsku krizu riješi pomoću grofa Khuena, kojeg je postavio za mađarskog ministra predsjednika. Prema tome, Khuena nije „otpuhnuo” narodni pokret, ali je činjenica da je njegovim odlaskom došlo do postupnoga političkog sloma khuenovštine i da je pokret postigao još niz drugih rezultata. Odlaskom bana Khuen-Hedervaryja ujedno se završava prva etapa pokreta koji će ponovno oživjeti u drugim organizacijskim oblicima krajem 1903. i početkom 1904.

Opće prilike u Hrvatskoj i Slavoniji uoči hrvatskoga narodnog pokreta 1903./4. bile su vrlo sumorne. Demoralizacija u redovima već ionako razjedinjenije oporbe bila je potpuna i nitko nije vidio izlaza iz takve situacije za koju je Franjo Supilo, jedan od glavnih protagonista pokreta ne samo u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru nego i šire u Hrvatskoj, napisao da je značila „jednu od onih hipohondrijskih dispozicija kad bi biće najvoljelo da ga uopće nema”.⁴⁹ Međutim, iako se situacija činila beznadnom, ipak je baš tada sve počelo, a lavinu otpora pokrenuo je već spomenuti mađarski odgovor hrvatskom kraljevinskom odboru u svezi s njegovim konkretnim prijedlozima za izmjenu fi-

⁴⁵ M. Gross, Solijaldemokratska stranka, n. dj., str. 69.-70.; F. Tuđman, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 783.; V. Bogdanov Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 221.-222.

⁴⁶ AH, Fond predsjedništva zemaljske vlade, k. 609, V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 230., 254.-255.; Novi list 16. 5. 1903.

⁴⁷ J. Ibler, Hrvatska politika 1903., n. dj., str. 70.; M. Gross, Narodni pokret u Hrvatskoj, n. dj., str. 20.

⁴⁸ J. Ibler, Hrvatska politika 1903., n. dj., str. 50.; J. Šidak i dr. Povijest hrvatskog naroda, n. dj., str. 214.; M. Gross, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 21., Naša sloga 28.5. 1903.; T. Macan, Povijest hrvatskog naroda, n. dj., str. 377.

⁴⁹ F. Supilo, Politika u Hrvatskoj, n. dj., str. 125.

nancijske nagodbe između Hrvatske i Mađarske. Tri dominantna pitanja koja su tada zaokupljala hrvatsku javnost bila su: izigravanje nagodbenih paragrafa na štetu Hrvatske, pitanje sloge hrvatske oporbe te financijska samostalnost Hrvatske.

Čim je u Zagrebu došlo do prvih prosvjednih skupština, njihova programska stajališta dobila su velik odjek u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru, dakle i u Senju, gdje se vrlo odrješito postavljao zahtjev o financijskoj samostalnosti koji nije sadržavao samo gospodarsku već i nacionalno-političku komponentu. Naime, budući da je bilo posve jasno da će se hrvatskim zahtjevima Mađari opirati svim silama, osnovna je zadaća bila upoznati najšire pučanstvo putem javnih skupština s načinom kako se može „svog nesnosnog stanja osloboditi i sebi bolje priskrbiti“ te kako „pogubnu i sramnu gospodarsku zajednicu“ s Mađarima napustiti.⁵⁰

Budući da je oporbno novinstvo bilo proganjeno zbog istinitog prikazivanja gospodarske situacije, među kojima osobito Supilov „Novi list“ na području Banovine, i da je stoga živa riječ bila vrlo značajna, već sredinom ožujka u nekim primorskim i goranskim mjestima otpočele su pripreme za sazivanje pučkih skupština. Tu djelatnost intenzivno je pratio „Novi list“, koji je skupštine živo propagirao i popularizirao, pozivajući pučanstvo da im bude nazočno u što većem broju i da digne svoj glas protiv onih koji su se suprotstavljali njegovim opravdanim zahtjevima. Osim toga, list je davao savjete kako da se postupa u slučaju zabrane skupština, pa iznosi da se u takvim slučajevima trebaju sazivati tzv. pouzdani sastanci ili dogovori za koje zakonodavac nije ograničio broj sudionika jer im je mogao biti nazočan svaki građanin ako je primio pismeni poziv.⁵¹ List je također upućivao sazivače skupština da se „žale od oblasti i županije do vlade“, ako dođe do njihove zabrane, jer se narod u borbi za svoja prava mora suprotstavljati svakoj sili. „Narodno je uvjerenje“ – ističe se u jednom napisu – „najveća moć, najveća sila, koja je kadra smrviti sve, što joj na putu stoji, ma bilo kada“.⁵²

Prvi zahtjev za održavanje javne skupštine na primorsko-goranskom prostoru podnijeli su domoljubi Sušaka, a zatim je to učinjeno u Grobniku, Dragi, Jelenju, Trsatu, te u Crikvenici za cijelo područje Vinodola, u Fužinama, Delnicama i drugim mjestima, ali ni jedna od najavljenih skupština nije održana jer su ih nadležni organi zabranili. Komentirajući takvu odluku, „Novi list“, uz ostalo, piše: „Najsmješnije je svakako, kad se takve skupštine zabranjuju u interesu javnog reda. To je apsurdnost u ovakvim slučajevima. Upravo u interesu javnog reda morale bi se skupštine dozvoliti, jer red zahtjeva vršenje zakona, a gdje se on ne vrši, nastaju neredi koji mogu dovesti do vrlo raznih posljedica.“⁵³ Reakcije na zabranu skupština bile su različite. Tako su, primjerice, u Grobniku uložili utuk na odluku kotarske oblasti, dok su u većini drugih mjesta prihvaćane rezolucije zagrebačke skupštine od 11. ožujka 1903. Bakrani su se odlučili za saziv izvanredne sjednice građanskog zastupstva, ali tom traženju nije bilo udovoljeno. Za područje Fužina i Liča održan je pouzdani sastanak, što je bilo učinjeno u još nekim mjestima, pa to dokazuje da se nigdje u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru nije odustajalo od borbe za financijsku samostalnost Hrvatske.

⁵⁰ Novi list 18. 3. 1903.

⁵¹ Novi list 24. i 26. 3. 1903.

⁵² Novi list 24. 3. 1903.

Dakako, u tu su borbu na samosvojan način bili uključeni i Senjani, koji su hrvatskom narodnom pokretu 1903./4. dali neka vlastita obilježja. No da bi se ona mogla lakše razumjeti, potrebno je, makar u osnovnim crtama, upozoriti na uzroke gospodarskog nazadovanja Senja, te na neka radikalna politička strujanja do kojih je došlo nakon narodnog pokreta iz godine 1883. u kome je grad Senj imao značajan udio u borbi protiv mađarskog hegemonizma. Na takvo činjenično stanje potrebno je skrenuti pozornost to prije što u mnogim gospodarskim, političkim i društvenim problemima Senja u vrijeme Khuenova dvadesetogodišnjeg banovanja valja tražiti osnovne uzroke nezadovoljstva najširih pučkih slojeva i mlade inteligencije i njihovo pristajanje uz narodni pokret godine 1903.

Sve do potkraj 70-ih godina 19. stoljeća Senj je gospodarski napredovao zahvaljujući, prije svega, Jozefinskoj cesti, koja ga je povezivala sa zaleđem, a takvu prednost nije do tada imala ni jedna luka u Hrvatskom primorju, pa čak ni Rijeka. To je bilo sjajno doba trgovinskog razvoja Senja kada je u njegovu luku znalo uploviti i više od 2.000 brodova godišnje.⁵⁴ Međutim, od godine 1862., kada se dio prometa od Siska do Zagreba počeo usmjeravati na novu željezničku prugu prema Ljubljani i Trstu, odnosno od godine 1873. mađarskom magistralom preko Karlovca na Rijeku, Senj je počeo gospodarski naglo nazadovati. Premda je godine 1871. izdvojen iz sastava Vojne krajine i dvije godine kasnije definitivno ujedinjen sa civilnom Hrvatskom u statusu kraljevskog grada i luke, to nije moglo spriječiti naglo opadanje prometa u luci kao ni trgovinu drvom i drugom robom.⁵⁵ Budući da su i jedrenjake zamijenili parobrodi, u veliku krizu došla je i brodogradnja pa čak ni pokušaji s osnutkom senjskog parobrodskog društva nisu dali trajnija rješenja. Senjani su već ranije pokušavali uz pomoć krajiške uprave, a kasnije uz pomoć hrvatskog sabora i vlade, ostvariti povezivanje luke sa zaleđem, ali ni ti pokušaji nisu dali konkretnih rezultata.⁵⁶ Svemu tome valja dodati i financijski slom Austro-Ugarske 1873., koji je također pogodio ne samo senjsku trgovinu već i gradske prihode, tako da je dosta poduzetnika doživjelo stečaj ili su napustili grad.⁵⁷

Takve okolnosti sa senjskim gospodarstvom, koje su bile jednake i u drugim dijelovima Hrvatskog primorja, ponukale su dr. Erazma Barčića, saborskog zastupnika, da u saboru 1885. podnese interpelaciju u svezi s gospodarskim propadanjem nekada cvatućega Hrvatskog primorja, tražeći investicijska ulaganja da bi se ovo područje spasilo od propadanja. On je tom prilikom, uz ostalo, rekao: „Odkada bijaše karlovačko-riečki željeznički vlak predan, od onog dana /.../ samo u Senju, hvala njegovu zaleđu, koje se nikakvom željeznicom ne dotiče, premda mnogo izgubi, uzdržalo se nešto trgovine.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Vinko Antić, *Rijeka u hrvatskoj književnosti XIX i početkom XX stoljeća*. U: *Pisci*. Rijeka, Zavičaj, Književni prilozi, Rijeka 1965., str. 84.-85.

⁵⁵ D. Pavličević, *Senj u narodnom pokretu 1883.*, n. dj., str. 31.-32.

⁵⁶ Kada je 1854. godine počela gradnja željezničke pruge od Zagreba prema Karlovcu, Senjani su nastojali da pruga prođe od Karlovca u Senj, ali u tom nisu uspjeli zbog protivljenja Mađara i njihovih interesa u Rijeci, u čemu su konačno i uspjeli, te je pruga 1873. dovedena do Rijeke. Zbog otpora Mađara također je propao i pokušaj Belgijskoga željezničkog društva iz 1864. godine da se od Karlovca do Senja izgradi odvojak željezničke pruge. Usp. Pavao Tijan, *Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda*, Zagreb 1940., str. 22.

⁵⁷ D. Pavličević, *Senj u narodnom pokretu*, n. dj., str. 31.-32.

Mađari milijune troše na podizanje odmetničke Rieke, dočim naša kr. zemaljska vlada ništa ne radi za naše Primorje, premda bi po mojem mnijenju morala nešto učiniti iz autonomnih sredstava, da priskoči u pomoć našem Primorju; te ako imade kakva upliva, taj upliv uloži, da se budi kakove investicije upotrijebe, da se njime Primorje od posvećmašnje propasti spasi.”⁵⁸ Nažalost, ta kao ni ranije Barčičeve interpelacije u saboru, a također ni zauzimanje drugih primorskih uglednika i nekih gospodarskih asocijacija nisu urodili željenim rezultatima, što najbolje potvrđuje ukidanje slobodne luke u Bakru, Kraljevici, Senju i Karlobagu u korist Rijeke i Trsta.⁵⁹

Imajući sve to u vidu, a poglavito činjenicu da je Senj glede svoje gospodarske situacije izgubio mjesto koje je imao do 70-ih godina 19. stoljeća, i da je senjska stvarnost pod Khuenovim banovanjem bila iznimno teška i gotovo beznadna, postaje mnogo jasnija spoznaja zašto je Senj 80-ih godina proteklog stoljeća uvelike prihvatio Starčevićev nauk i postao jedna od kula pravaštva u Hrvatskom primorju.⁶⁰ Budući da je pravaštvo bilo najizrazitiji oblik hrvatske oporbe protiv Khuenova režima, treba podvući da je ono zbog gospodarskih, političkih i drugih razloga imalo u Senju tradiciju i da su ga Senjani uvelike prihvatili, te tako svoj grad učinili najistaknutijim središtem Stranke prava. Nakon obnove pravaškog pokreta Senjani su 80-ih godina imali dosta razgranate organizacije i znatan broj pristaša koji su svesrdno prihvatili i podržali opći program Stranke prava kao ni jedan kraj u Hrvatskoj u to vrijeme.⁶¹

Budući da su se isticali izvanredno dobrom organizacijom i borbenošću, a osim toga imali su dobre dotacije sa središnjicom u Zagrebu, poglavito sa dr. Franom Folnegovićem, koga su godine 1881. izabrali za svoga saborskog zastupnika, senjski su pravaši postigli lijepe uspjehe i 1883. u vrijeme krajiških izbora na kojima su vrlo djelotvorno sudjelovali, iako Senj tada više nije bio u sklopu Vojne krajine. Naime, njihovi su kandidati pobijedili u kotaru Brinje, Brlog i Karlovac, s opaskom da je tada u izbornoj agitaciji, osim Frana Folnegovića, sudjelovao i borbeni David Starčević. Osobito je vrijedno istaknuti uspjeh na izborima 26-godišnjeg trgovca i potpredsjednika senjske štedionice Ladislava Krajača (Krajacz)⁶² u Brlogu, pa se općenito može reći da je izborna pobjeda

58 Saborski dnevnik, god. 1884.-1887., Zagreb 1887., sv. 2., str. 366.

59 V. V. Antić, Rijeka u hrvatskoj književnosti, n. dj., str. 85.-86.

60 Pavle Rogić, Sjećanja na Vladimira Čopića iz mladih dana njegova školovanja, Senjski zbornik, god. VII., 1976.-1979., str. 98.

61 D. Pavličević, Senj u narodnom pokretu, n. dj., str. 33.-34.

62 Budući da će o Krajaču još biti riječi u svezi s nemirima u Senju 17. svibnja 1903., ovdje podsjećamo na njegov životopis. Rođen je u Senju 27. 6. 1857., gdje je i umro 14. 11. 1928. Nakon svršenih škola i komercijalnog studija u inozemstvu vraća se u domovinu i stupa u očevu trgovačku tvrtku, a zatim preuzima Prvo hrvatsko primorsko parobrodarsko društvo, koje je njegov otac osnovao 1871. Već kao mladić bavio se i politikom pa je 1883. bio biran za saborskog zastupnika, a kasnije kao pripadnik Unionističke stranke i za delegata u zajednički Hrvatsko-ugarski sabor u Budimpešti. God. 1886. biran je za senjskog gradonačelnika, i tu je dužnost obnašao 7 godina. Od god. 1887. predsjednik je senjske Trgovačke-obrtničke komore, a nakon fuzije parobrodarske tvrtke „Krajač et Co” u Senju s „M. Švrljuga et Co” u Rijeci 1891. i nastanka novog društva pod imenom „Ungaro-Croata, on je bio njegov prvi predsjednik. Za zasluge u poslovanju s Grčkom odlikovao ga je grčki kralj i imenovao počasnim grčkim konzulom u Hrvatskom primorju. Istodobno je bio i počasni konzul Italije sve do I. svjetskog rata. Njegovom zaslugom u Senju je 1913. osnovana podružnica Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, a nakon I. svj. rata 1922. preselio je „Ungaro-Croata” u

senjske pravaške organizacije bila iznimno značajna i da je stoga isticana kao „naplata za dosad pretrpljene progone”.⁶³ Dakle, pravaški je pokret u Senju bio vrlo jak, zbog čega je imao i izrazit društveni i politički upliv u gradu i susjednoj okolici pa u tome valja tražiti objašnjenje zašto je ujedno u Senju došlo do otpora mađarskoj hegemoniji 1883., iako je i u drugim primorskim gradovima bilo pravaša i njihovih organizacija.

U to vrijeme pravaško je opredjeljenje u Senju bilo rasprostranjeno gotovo u svim društvenim staležima, a čini se da su mu najprivrženiji bili mnogi gimnazijalci. Na takav zaključak upućuje upozorenje Predsjedništva zemaljske vlade u Zagrebu od 16. ožujka 1883. upravi senjske gimnazije o tome da je među učenicima viših razreda „zavladao duh koji se ne da nikako u sklad dovesti s uzgojnom zadaćom gimnazijskog zaveda”, zbog čega su učenici „držoviti i skloni demonstracijama”, a da se „slušaatelji sveučilišta, koji iz Senja dolaze, najviše ističu surovim ponašanjem u gradu (i) političkim strastima”.⁶⁴ Prosudujući da su političke prilike u Senju „raztvorile društveni život tamošnjeg građanstva”, vlada je tražila od gimnazijske uprave da odvratí učenike od političke borbe.⁶⁵ ali se glede toga može reći da nisu postignuti značajniji rezultati, što je najbolje potvrdilo držanje senjskih gimnazijalaca i sveučilištaraca u hrvatskom narodnom pokretu 1903./4. Osim pristaša Stranke prava, među gimnazijalcima je bilo i socijalista, a od godine 1895. pojavio se i znatan broj pripadnika napredne mladeži čiji je najgorljiviji pristaša bio Milutin Cihlar, koga su zbog njegovih političkih svjetonazora i djelovanja isključili iz 6. razreda.⁶⁶ Pod utjecajem svojih roditelja i politički opredjeljenih senjskih građana, većina vanjskih učenika također je bila jednako politički orijentirana i tajno organizirana. Učenici su imali svoje mjesto okupljanja gdje su se sastajali ilegalno jer su im školski propisi okupljanje zabranjivali.⁶⁷ Politička gibanja među senjskim gimnazijalcima, koji su djelovali protiv Kluenova režima, zacijelo su bila jedan od razloga što je banskom odlukom godine 1885. došlo do ukidanja viših razreda, koji su ipak od 1894. postupno obnovljeni uz znatan novčani doprinos grada Senja.⁶⁸

O djelotvornom radu Stranke prava u Senju svakako govori i postojanje Kluba te stranke, koji je imao veliki upliv ne samo na mladu inteligenciju već i na dio radništva, što potvrđuje i jedna brzojavka tipografa u tiskari Ive pl. Hreljanovića koju su poslali u Zagreb 1894. u povodu polaganja temeljnog kamena za Starčevićev dom.⁶⁹ Prva organizacijska previranja među senjskim pravašima uslijedila su nakon raskola u Stranci prava,

---

Sušak pod imenom „Jadranska plovidba”. Fuzijom toga društva s još pet drugih kabotažnih društava „Jadranska plovidba” postala je najveće takvo i poduzeće u jugoslavenskoj monarhiji, a Krajač njegovim prvim potpredsjednikom, pa zatim i predsjednikom. Više o njemu vidi „Jugoslavenski Lloyd”, Zagreb 16. 11. 1928., „Jadranska straža” 1927., str. 248.; Ladislav Krajač Senjanin, Sušak 1927., str. 4.-6.

⁶³ D. Pavličević, Senj u narodnom pokretu, n. dj., str. 108.

⁶⁴ Vinko Antić, Vinodolska Selca u borbi, Selca 1975., str. 85.-86.

⁶⁵ Vinko Antić, Pojava socijalističkih ideja od 80-ih godina 19. stoljeća u Hrvatskom primorju. U: Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek 1867., S. Brod., str. 255.-256.

⁶⁶ Vlado Oštrić, Napomena o prijelazu Vladimira Čopića od nacionalizma komunizmu, Senjski zbornik, god. VIII., 1980., str. 75.

⁶⁷ P. Rogić, Sjećanja na Vladimira Čopića, n.dj., str. 73.

⁶⁸ V. Oštrić, Napomena o prijelazu V. Čopića, n.dj., str. 73.

⁶⁹ Isto.

do kojeg je došlo 1895., kada su iz Kluba te stranke istupili pravaški zastupnici dr. Ante Starčević, dr. Josip Frank, Eugen Kumičić i Mile Starčević, te osnovali Čistu stranku prava, koja je djelovala pod Frankovim vodstvom. S tim u svezi senjski Klub, koji je vodio Josip Gržanić,⁷⁰ izjasnio se za Čistu stranku prava pa se od tada više ne može govoriti ni o kakvoj zajedničkoj pravaškoj organizaciji. Budući da je Stranka prava do raskola imala u Senju najjače uporište u Hrvatskoj, nimalo ne iznenađuje što su pravaši u protumađarskom pokretu 1883. vodili glavnu riječ. Senjani su bili prvi koji su na rođendan kralja Franje Josipa I (18. kolovoza) premazali mađarski natpis na carinarnici, pri čemu je „financijska straža ostala zapanjena sa puškama u rukama”.⁷¹

U Senju je došlo do nemira izazvanih tim činom, a započeli su upadom pravaša na proslavu kraljeva rođendana u hotelu „Nehaj”. Predvođeni Josipom Gržanićem, oni su tom prilikom klicali: „Živio Starčević”, „Živio Folnegović” i pjevali „Živio nam Ante, živio ga Bog!”.⁷² Da bi suzbila nemir, vlada je odobrila uvođenje izvanrednog stanja u Senju i za svoga povjerenika imenovala Izidora Vuicha (Vujića), gradskog načelnika, koji je raspustio glazbeno društvo kao glavno pravaško uporište, te proveo istragu radi otkrivanja glavnih krivaca za nered i uveo niz nepopularnih mjera. Za djelatnost senjskih pravaša tada se zainteresirala i ugarska vlada, koja je obavijestila generala Hermanna Ramberga, tadašnjeg komesara u Hrvatskoj, o kolovođama senjskih nemira. To su bili Josip Gržanić, Vjenceslav Novak, Mile Blažević, Ladislav Krajač, Roko Devčić i Franjo Rivossechi.⁷³ Budući da su oni bili najistaknutiji članovi pravaške organizacije, redarstvo je dobilo nalog da se nad njima još više pojača nadzor.

⁷⁰ Rođen je u Senju 1844., a umro u Gospiću 1907. Pravne nauke završio je u Zagrebu, te je već kao student bio „odlučan pravaš”. Nakon završetka studija radio je u financijskom ravnateljstvu u Zagrebu, a zatim prelazi u službu gradskog poglavarstva Senj. Budući da je bio vrlo odan pravaštvu, mađaronska vlast ga je proganjala zbog čega je morao napustiti državnu službu, ali uz pomoć svojih političkih prijatelja izabran je za ravnatelja senjske čitaonice i tu je dužnost obnašao sve do smrti. Godine 1884. Gržanić (negdje Geržanić) je izabran za pravaškog zastupnika u Hrvatski sabor za Ivačić-Grad, te je ubrzo došao na glas po čuvenom sukobu u sabornici 5. 10. 1885., kada je nogom udario bana Khuena. Povod za takav postupak bio je ogorčenje oporbenih zastupnika kada se doznalo da je Khuen jedne noći dao kriomice otpremiti u Budimpeštu značajne povijesne spise o Zrinsko-Frankopanima koji su bili pohranjeni u Hrvatskom zemaljskom arhivu u Zagrebu. U svezi s tim on je još imao obraza reći u saboru „kako dvoji da su Hrvati bili u poštenom posjedu tih spisa”. Budući da je Khuen zbog dobivenog udarca bio žigosan, vlastodršci su angažirali svjedoke koji su izjavili da ban nije bio napadnut. O tome je napisano u listu „Obzor”: Geržanić je tvrdio da ga je u poletu dohvatio i osjetio dobar udarac na svojoj cipeli. Nosio je tada Geržanić ilirsku dolamu i čizme koje je i na glavnoj raspravi pokazivao. Razumljivo je da se Khuen branio svim sredstvima protiv toga da je dobio takav neslani udarac. Geržanić nije bio osuđen radi udarca nogom, radi tvorne uvrede, već radi „zločina pokušnog javnog nasilja”. Zajedno s Davidom Starčevićem osuđen je na pet mjeseci zatvora i gubitak građanskih prava. Khuen je poduzimao sve da Geržanić više ne bude biran za zastupnika pa su tako za njega vrata hrvatske sabornice ostala zauvijek zatvorena. Kaznu zatvora izdržavao je zajedno sa Starčevićem u Bjelovaru, a nastupili su je isti dan (18. prosinca 1885.), a isti dan bili su pušteni iz tamnice (18. svibnja 1886.). Kada su stigli u Bjelovar na izdržavanje kazne, bili su svečano dočekani i tom su prigodom „domoljubne gospode grada Bjelovara i ostali patrioti (...) darovali Gržaniću srebrnu cipelu i štap sa srebrnom drškom u obliku cipele s ugraviranim datumom 5. 10. 1885. Usp. Obzor 7. 10. 1935.; Hrvatska zastava 3. 11. 1907.

⁷¹ D. Pavličević, *Narodni pokret u Hrvatskoj 1883.*, n. dj., str. 145.

⁷² Isto, str. 145.-146.

⁷³ Isto, str. 137.

Nakon izbora za zastupnike sabora u jesen 1901., na kojima je hrvatska oporba pretrpjela veliki neuspjeh za koji su optuženi dr. Josip Frank i njegova politika, između „domovinaša”, tj. pristaša matične Stranke prava, „obzoraša”, pristaša Neodvisne narodne stranke i „čistih” vođene su oštre stranačke borbe, koje su svoj odraz imale i na zaošterenu političku situaciju u Senju. O njoj je dosta izvješćivao riječki „Novi list”, koji je vrlo kritički napadao Josipa Gržanića pripisujući mu odgovornost zbog takvog stanja u gradu Senju. U vezi s tim za senjsku političku atmosferu uoči hrvatskog narodnog pokreta 1903./4. vrlo je simptomatičan jedan komentar Uredništva „Novog lista”, koji je zacijelo napisao Frano Supilo u povodu objavljivanja članka senjskog dopisnika „Nešto o gradskim izborima” u tom listu u kojem je Gržanić napadnut zbog nesposobnosti i nasilnog nametanja „čistih” spram drugih političkih protivnika.⁷⁴

Premda je u posljednjim decenijama 19. stoljeća Senj doživio veliko gospodarsko nazadovanje, ista sudbina nije zadesila „senjski duh” štoviše, kao da je ovaj u danima bijede, dobio još više poleta.⁷⁵ U gradu je bila vrlo razvijena kulturna djelatnost, a navlastito je uspješno bilo senjsko tiskarstvo. Naime, nakon što je doseljeni Nijemac Hubert Luster 1874. osnovao u Senju tiskaru, ubrzo su u Hrvatskom primorju osnovane i druge, ali se Lusterova najduže održala. Senj je tiskao list „Radiša”, naprednjačko glasilo za pouku i zabavu, a istodobno je izlazio i pravaški humorističko-satirični list „Vragoder” (1875.),⁷⁶ te nešto kasnije „Novi prijatelj Bosne” (1888.-1889., 1894.-1896.).⁷⁷ Premda ta periodika nije imala onakvu vrijednost kakvu je tada imao kraljevički „Primorac”, odnosno sušačka pravaška „Sloboda” i „Hrvatska vila”, ona je bila „primjer napora da se pokuša što se može” učiniti u relativno teškim gospodarskim uvjetima.⁷⁸ Sredinom 70-ih godina 57 Senjana bilo je pretplaćeno na „Vienac”, a toliko ih tada nije bilo gotovo u cijeloj Dalmaciji. Senj je imao narodnu čitaonicu, glazbeno društvo, a ovdje su vrlo često dolazile gostovati i kazališne grupe.

Premda je Senj imao mnogo razloga da odmah otpočne sa skupštinskim pokretom za financijsku samostalnost, zanimljivo je da se nakon velike zagrebačke skupštine u gradu još ništa važnije nije događalo, izuzimajući sastanak pouzdanika svih političkih stranaka. Sastanak je održan 26. ožujka 1903. u dvorani hotela „Nehaj” i tada je dogovoreno

⁷⁴ „Radi se o mjesnim senjskim pitanjima” – piše u Komentaru – i tu se jasno vidi, da gosp. Josip Geržanić nije niti najmanje sposoban, da vodi hrvatsku borbu u Senju, kako bi to htjeli frankovci, kojima on u svojoj strani i zasliepljenosti služi. Tu njegovu nesposobnost dokazao je najbolje u našem listu sam gosp. Niko M. Vlahović, kome se bogme ne može kazati da nije pravaš. Mi ćemo ići još dalje pak ćemo reći: ako je u Senju hrvatska stvar oslabila, tome je kriv Geržanić i njegovo bezumno teroriziranje. Ako u Senju ima dosta Hrvata, koji neće da budu pravaši, te je i opet odbio Geržanić sa svojom nepodonošnjom čuđi, kao što evo počinje odbijati same „čiste”. Geržanić im nije znao dati drugoga, nego vike i psovanja, što se donekle zanimljivo sluša ali na koncu dosadi (...). Može g. Geržanić vikati da on hoće veliku i slobodnu Hrvatsku ne do Carigrada, nego ako će baš do Kine, mi vidimo, da što god je on u svoje ruke uzeo i počeo, da je sve samo pokvario i zato po savjesti ne možemo kazati narodu: „slijedi tog čovjeka, jer on kaže da će ti učiniti Veliku Hrvatsku kad znamo da nije kadar održati jednu malu čitaonicu”. Novi list 7. 12. 1901.

⁷⁵ P. Tijan, Grad Senj u povijesti, n. dj. str. 24.

⁷⁶ V. Oštrić, Napomena o prijelazu Vladimira Čopića, n. dj., str. 72.; Vinko Antić, Rad i djela senjskih tiskara XIX i početkom XX stoljeća, Senjski zbornik, god. VI., 1975., str. 154.-155.

⁷⁷ V. Antić, Rad i djelo senjskih tiskara, n. dj., str. 154.-155.

⁷⁸ Isto.

održavanje pučke skupštine za 5. svibnja te utvrđen njen dnevni red, koji je glasio: „1. Financijalna samostalnost Hrvatske, 2. Vojne osnove i 3. Gospodarski odnošaji Hrvatskog primorja i zaleđa mu”,⁷⁹ a suglasnost za njeno održavanje zatražio je od gradskog poglavarstva Ivo Mladineo.^{79a} Razlozi za to stanovito zakašnjenje zacijelo su bili u neslozi pouzdanika političkih stranaka, koji su propustili priliku da još za legalnog razdoblja skupštinskog pokreta održe svoju skupštinu. Budući da je međuvremenu došlo do zabrane saziva javnih skupština, malo je bilo izgleda da će se moći održati senjska skupština jer su već i u drugim primorskim mjestima uslijedile njihove zabrane. No treba podvući da je nestrpljenje u narodu postojalo sve veće i da su mnogi polagali veliku nadu u javnu skupštinu od koje se mnogo očekivalo. Takvom raspoloženju zacijelo je pridonosio i „Novi list”, koji je o senjskoj gospodarsko-političkoj situaciji donio nekoliko zapaženih napisa koji su imali odjeka u svekolikom pučanstvu.

S tim u vezi valja upozoriti na jedan od posljednjih članaka uoči nemira u Senju što ga je ovaj objavio 8. travnja pod naslovom „Opravdanost skupštine u Senju”. U njemu uz ostalo, piše: „Ako itko, to zaista mi ovdje na ovoj obali teško osjećamo potištenost našeg ekonomskog abnormalnog položaja. Svi pokušaji i putovi, kako bi svratili već jednom otčinsku brigu naših odlučujućih krugova spram ovoga zapuštenog predjela i bezprimjerno odnemarenog grada Senja, odbijaju se ko očajni valovi od tvrde i nepomične hridi. Kad se na popravke naše do skrajnosti zapuštene luke, kojoj prieti posve mašnje zamuljenje, i na tolike druge prieko potreboće posve (iskazuje) nemar, apatija i odvratnost, kako možemo očekivati u ovakvom stanju i finansijskoj podređenosti, da će nam se spojiti zaleđe sa željeznicom, te proširiti odnosno izgraditi luka? Kako u ovoj zagušljivoj atmosferi hrvatske skrajne popustljivosti i dobroćudnosti možemo se nadati, da ćemo ikad doći do tih dvih za naš obstanak upravo životnih uvjeta? Kraj ovakva stanja stvari je li dakle čudo, da nam narod iz svih krajeva bježi ko glavom bez obzira za krugom u daleki i prekomorski svijet?

Žrtve, koje je narod dužan dati u krvi i novcu državi, bivaju svaki dan to veće, jer se mora da pokaže velevlasnost napram vani. I u tu svrhu se traži povišenje novačkog kontigenta, koja preinaka iziskuje opet silnih milijuna, dočim za naše potrebe: za obezbjeđenje naše eksistencije nema novca. Nego nam još k tome naši dragi saveznici, imajući ključ prihoda Hrvatske i Slavonije, poručuju, da nas oni izdražavaju, te šta ćemo još više! Takve poruke s jedan kraj, a hrvatska dobroćudnost, plahost i malodušnost s drugi kraj, dovele su eto dotle, da se već kakovih šest godina natežu naši faktori sa zajedničkim faktori oko toga, koliko otpada Hrvatskoj od njezinih prihoda za unutarnje potrebe Hrvatske, pa se ne mogu nagoditi, prem zahtjevi naši idu preko svih granica popustljivosti. U takvom labirintu, gdje se nezna ni tko pije ni tko plaća, i naš grad Senj materijalno strada i propada, ko što strada i propada čitava Hrvatska. U ovakvom labirintu kad nam što treba Zagreb, kao naš politički i zemaljski centum, veli da ne može, a Pešta, absolutno gospodarica naših financija, neda!

I tako ide eto već 34 godine, a zašto? Zato, jer ludo i nepromišljeno izručismo na Deakovom bielom papiru ključ naših prihoda mađarima.⁸⁰ Kroz ovo vrieme, što smo s nji-

⁷⁹ Hrvatsko pravo 31. 3. 1903., Obzor 1. 4. 1903.

⁸⁰ Ferenc Deak (1803.-1876.), mađarski političar koji je odnose između Austrije i Ugarske nastojao riješiti legalnim putem. Igrao važnu ulogu pri sklapanju Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe. Usp. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb 1977., sv. 2., str. 265.

ma u nekakvoj zajednici, sada se kakvi četvrti put obnavlja takozvana financijalna nagodba, a kako pri svemu vučemo kraći rep, to nam najbolje ilustrira naše biedno stanje u Hrvatskoj, a naoseb stanje grada Senja (...). Stoga dolazimo do uvidavnosti, da jedini izlaz iz tog podređenog stanja, iz bratskog zagrljaja mađarske izrabljivosti, jest financijalna samostalnost, za kojom vapi ciela domovina, te za koju moramo i mi ako želimo dobro rodu i gradu biti. kad bi bili financijalno samostalni, onda bi specijalno žitelji Primorja i grada Senja bar znali, koga treba da se hvatamo u nuždi. Ne bi nas onda Zagreb mogao slati u Peštu, kad bi u Zagrebu bila blagajnica naših prihoda, nego bi na Zagreb imali pravo apelirati za pomoć. Pokret za financijalnu samostalnost nije dakle, kakovo stranačko djelo ili objest, nego dosljedna posljedica sadašnjeg stanja i postupanja onih, koji na taj korak upravo provociraju i najkonzervativnije elemente u zemlji. To jest svakog poštenog Hrvata, koji mora da ima dileme dovde i dalje ne!"⁸¹

Gotovo istog sadržaja bili su i drugi objavljeni članci, u kojima se navlastito naglašavaju gotovo katastrofalna situacija s prometnicama s kojima je „Turska bolje snabdjevena... od naše ličko-krbavske županije”. Pisac članka „Pokret u Senju” stoga zagovara potrebu moralnog pritiska odozdo na indolentne čimbenike i zalaže se za saziv skupštine, na kojoj će se, „odlučno, triezno i na najdostojniji način dati izliva našem pridruženju zajedničkom pokretu”.⁸²

Međutim, svega dva dana prije održavanja skupštine gradsko poglavarstvo zabranilo je njeno održavanje „iz javnih obzira”, a zbog istih razloga i kotarska je oblast zabranila skupštinu u Karlobagu koja je trebala biti održana 6. travnja 1903.⁸³ Dakako, te su odluke još više pojačale ogorčenost u građanstvu koja se već ranije počela javno iskazivati. Riječ je o tome da je 23. ožujka došlo do uništavanja i bacanja u more pojaseva za spasavanje što ih je u luci dala postaviti Pomorska oblast iz Rijeke s natpisima na talijanskom jeziku koji su glasili: „R. o ufficio di Porto”.⁸⁴ Iako se postupanje ove oblasti osuđivalo zbog nepoštovanja hrvatskog jezika, ni taj čin uništavanja pojaseva, što ga je „Novi list” zabilježio člankom „Vandalizam”, mnogima nije bio simpatičan iz civilizacijskih razloga, iako je strani natpis doista djelovao provokativno!⁸⁵

Nakon što je gradsko poglavarstvo Senja zabranilo održavanje pučke javne skupštine, njen sazivač Ivo Mladineo odlučio je stoga sazvati tzv. pouzdani sastanak na temelju članka 2. Zakona od 14. siječnja 1875. o pravu sakupljanja na javnim mjestima.⁸⁶ Međutim, poglavarstvo je zabranilo i njegovo održavanje, zbog čega se 5. travnja pred hotelom „Nehaj” sakupilo mnoštvo ljudi i tu prosvjedovalo, ali se ipak u miru razišlo. Zanimljivo je da organi vlasti nisu još ništa poduzimali u svezi s pojačanjem represivnih snaga u gradu jer je tada u Senju bilo svega nekoliko redarstvenika na čelu s povjerenikom Nikolom Tomljenovićem a u oružničkoj postaji bila su samo dva oružnika. Čini se da nisu ispravno prosuđivali političke prilike u gradu niti su dobro poznavali pravo raspoloženje građanstva, te su se osjećali prilično sigurnima.

81 Novi list, 8. 4. 1903.

82 Isto, 23. 3. 1903.

83 Hrvatsko pravo, 3. i 6. 4. 1903.

84 Regno o ufficio do Porto (Kraljevski ili lučki ured).

85 Novi list 23. 3. 1903.

86 Izvještaj župana Tome pl. Kraljevića od 9. 7. 1903. Predsjedništvu vlade, AH, kut. 645.

Međutim, još istog dana, 5. travnja, dok se najveći dio ljudi okupljenih ispred hotela „Nehaj” počeo razilaziti, manji je dio gotovo neprimjetno krenuo u pravcu Sv. Jelene i navratio u gostionicu u Sv. Martinu, gdje se ubrzo okupilo više od stotinu osoba koje su počele raspravljati o odluci gradskog poglavarstva. Zatim je dobio riječ pravnik Krunoslav Lokmer, koji je nazočnima nastojao „čim moguće popularnijim načinom obrazložiti odnošaje između Ugarske i Hrvatske”. Zatim je o „vojnoj osnovi” govorio gostioničar Josip Vukelić, a nakon njega trgovac Drago Vlahović. Budući da se pouzdano zna da su u potonja dvojica govornika bili članovi Čiste stranke prava, moglo bi se zaključiti da su u sazivu javne skupštine i pouzdanog sastanka „čisti” imali svu inicijativu u svojim rukama. Sastanak u Sv. Martinu završen je jednoglasnim usvajanjem rezolucije od tri točke, od kojih se svaka odnosila na jednu od tih točaka. Rezolucija glasi:

„Na današnjem sastanku uz pozivnice prihvaćene su ove

Rezolucije

na pouzdanom sastanku obdržanom dne 5. travnja 1903. u Senju. I. S razloga, što postojeći financijski odnošaji između Ugarske i Hrvatske, koji uzakonjuje financijsku ovisnost potonje, priče svaki zdravi kulturni, socialni, gospodarski i politički razvoj u Hrvatskoj: sakupljeni se izjavljuju za samostalne hrvatske financije i zahtijevaju, da se hrvatski kraljevinski odbor postavi na stanovište potpune financijske samostalnosti kraljevine Hrvatske, te ujedno izriču pouzdanje članovima kraljevinskog odbora koji to stanovište zastupaju; II. S razloga, što je – u oči obćenitog našeg gospodarskog zastoja i narodnih daća – neuputno dapače štetnosno svako povećanje kontingenta novaka i vojnih tereta: sakupljeni zahtijevaju, da se svako takvo povećanje pod svimi okolnostima uzkrati. Podjedno sakupljeni oštro prosvjeduju protiv svakog pokušaja, da se vojsci Ugarske i Hrvatske dade izključivo magjarsko obilježje; nasuprot zahtijevaju da se vojska prilagodi nacionalnim potrebama i karakteru hrvatskog naroda, u koliko je on sačinjava i uzdržaje, naročito da su u hrvatskim pukovnijah uvede hrvatski jezik; III. S razloga, što je Hrvatsko primorje sa gradom Senjom kao i zaleđe njihovo uslijed današnje jednostrane gospodarske politike tako zapušteno i zanemareno, da se pučanstvo ovih krajevah – ne mogući živjeti na rodnoj grudi – hrpimice izseljuje; s razloga, što se naročito već kroz decenije ništa ne čini, da se nezdravo i ubitačno stanje, u koje je dospio grad Senj uslijed konstantnog zanemarivanja i zapostavljanja te neopravdanog uzakračivanja toli potrebnih komunikacionalnih sredstavah: sakupljeni pozivaju sve narodne zastupnike hrvatskog Primorja i zaleđa mu, poglavito one gornje krajine i grada Senja, da odvažno stupe na obranu interesa ovih krajevah i da u slučaju neuspjeha povuku konsenkvencije kao što će inače i narod morati prigodom izborah isto učiniti; ponajpače zahtijevaju, da se što skorije grad Senj sa zaleđem mu željezničkom prugom spoji i da se senjska luka prema zahtievih prometa izgradi.”⁸⁷

Raspravljanje i prihvaćanje senjske rezolucije u Sv. Martinu završeno je oko 17 sati nakon „ugodnog otačbeničkog razgovora” te su se svi nazočni „u ogromnoj povorci” vratili u grad pod hrvatskom trobojnicom i došli na Berislavićevu obalu (danas: Obala), gdje su ponovno dali oduška „svojem oduševljenju uz poklike Hrvatskoj, Anti Starčeviću i drugim prvakom”.⁸⁸ Tu je mnoštvo ljudi zajedno zapjevalo himnu „Lijepa naša domovi-

⁸⁷ Hrvatsko pravo, 7. 4. 1903.

⁸⁸ Hrvatsko pravo 6. 4. 1903.; Obzor 8. 4. 1903.

na", a zatim je Jurišićevom ulicom (danas Potok) došlo do Zrinskog trga (danas Cilnica) i tu se razišlo, a da „nije niti najmanje kakvo oštrije rieči palo”.⁸⁹ Izvješćujući o ovom sastanku vladu u Zagrebu, veliki župan u Gospiću Tomo pl. Kraljević piše 9. travnja 1903. da je dobio „privatnim putem obavijest” da je u navedenoj gostionici održan „neke vrsti javni sastanak, pri kom je govorah bilo, pa su i prihvaćene razolucije” koje su priložene županovu izvješću.⁹⁰

Iz ovoga što je rečeno može se zaključiti da u Senju tada nije bilo nasilja i da su Senjani svoja traženja iznijeli primjenom „ustavnog sredstva koje se ne rabi samo u svakoj ustavnoj zemlji na svijetu, nego i u despotičnoj Rusiji”.⁹¹ Vladalo je, dakle, uvjerenje da je raspoloženje senjskog građanstva trebalo izraziti do „skrajnosti zakonito i dopustljivo” putem javne skupštine. Komentirajući rezoluciju iz Sv. Martina u „Novom listu”, autor članka „Opravdanost skupštine u Senju” završava svoje izvješće riječima: „Moramo još jednom naglasiti da nas nije vodilo nikakovo oponašanje drugih skupština, naročito ne one zagrebačke (...) nego nas je vodilo shvaćanje, da je taj pokret posve doličan i neobhodno nuždan u sadašnjih prilikama. Vodile su nas činjenice našeg zapostavljanja i biede Gornje krajine, Primorja i grada Senja, pa zato niesmo niti htjeli jednostavno kopirati zagrebačke rezolucije i na nje kimnuti glavom, već nam je bilo do toga da se čuju naše rezolucije kao naš svakidašnji uzdah.”⁹²

Novo javno očitovanje protumađarskog raspoloženja Senjani su pokazali 22. travnja 1903. prigodom gostovanja jedne kazališne grupe koja je izvela dramu „Zimsko sunce”, a predstava je održana u hotelu „Nehaj”.⁹³ Prema izvješću velikog župana u Gospiću priredba je bila dobro posjećena i kada se na pozornici, iza 2. čina, pjeva hrvatska himna, odjednom je gledateljstvo prihvatilo pjevanje, a onda su zapjevane i druge domoljubne pjesme. Međutim, ubrzo su se začuli i razni povici kao, primjerice, „Živila Hrvatska i njezina prava” zatim „krepao ban”, „krepali mađaroni” i niz drugih „pogrdnih rieči na osobu Preuzvišenog gospodina bana” pri čemu se stalno pjevalo „Udri, udri in der Stadt, magjaronom štrik na vrat.” Iz izvješća proizlazi da su demonstraciju priredili gimnazijalci 7. i 8. razreda, zatim juristi i „ine osobe kao trgovci, obrtnici”, a glavni je „larmaš”, koji je i „najviše pogrdne rieči izuščivao na osobu Preuzvišenog bana”, bio je jurist Vladimir Babić.⁹⁴ Nadalje, župan priopćuje da je uputio dopis senjskom gradonačelniku Konradu Zimpermannu u kojem mu postavlja pitanje da li je podnijeta redarstvena prijava „ob onom poželnom o kažnjivom excesu”, a također i sudu „proti osobam koje su izustile pogrde i s kakvim uspjehom. U svezi s tim župan ističe da gradonačelnik s mjesta, ako dojave nisu odnesene, „potegne dotične redarstvenike najenergičnije na odgovornost što su propustili prijavu podnieti”, a navlastito da u „gore iztaknutom pravcu neodvlačno postupa” protiv Vladimira Babića i njegovih prijatelja.⁹⁵

⁸⁹ Novi list 7. 4. 1903.

⁹⁰ Riječ je zapravo o jednoj rezoluciji od tri točke. AH, kut, 645. (ili bilj. br. 86).

⁹¹ Novi list 8. 4. 1903.

⁹² Isto.

⁹³ Riječ je o drami Viktora Cara Emina.

⁹⁴ Izvješće velikog župana Tome pl. Kraljevića Predsjedništvu vlade od 26. 4. 1903., AH, kut. 645.

⁹⁵ Isto.

Iako je demonstracija domoljubnog raspoloženja mladih senjskih intelektualaca u hotelu „Nehaj” bila kratka i završena je bez ispada, duhovi se u gradu nisu smirili nego je nezadovoljstvo i dalje tinjalo. S druge pak strane iz Senja se „denunciralo banu nekoje učestvovatelje u pokretu skupštine za financijalnu samostalnost”.⁹⁶ Budući da su se o tome mogle čuti svakojake glasine, dopisnik „Novog lista”, potpisan pseudonimom „Senjanin”, objavio je članak „Denuncije” u kojem je oštro osudio moguće doušništvo naglasivši da je svatko, tko je sudjelovao u pokretu, činio „svetu dužnost poštena karakternu hrvatskog rodoljuba”. Iz njegova pisanja može se razabrati da svatko tko „brine za zemlju i ovaj grad” mora u određenim prilikama posezati i za odgovarajućim sredstvima”. Stoga, ako su prilike *abnormalne* – kaže pisac – moraju i sredstva biti *abnormalna* (podvučeno u izvorniku, op.), jer ovako dalje ne može i ne smije ići. Dužnost svakom građaninu nalaže – ističe se dalje – bodrenje na „promjenu dosadašnje popustljivosti, apatije i mamelučtva, a ne da se zbog hira služi s najpodlijim sredstvima: denuncijanstvom!”⁹⁷

Nakon ovih demonstracija senjska kotarska oblast sve je više bila suočavana s opasnošću od izbijanja većih nemira u gradu, tom prije što je do takvih nemira već došlo u drugim primorskim i goranskim mjestima (Sušak, Delnice, Lokve). Plašeći se za ugroženost mira u gradu, o čemu je gradsko poglavarstvo imalo neke obavijesti, kotarski predstojnik Eduard pl. Merzljak uputio je 15. svibnja brzojavku velikom županu u Gospiću kojom je zatražio da se oružnička postaja u Senju pojača sa četiri momka jer je doznao da se za nedjelju 17. svibnja pripremaju nove demonstracije. Tom je traženju bilo udovoljeno i župan je odmah izdao nalog oružničkom vodnom zapovjedništvu u Otočcu da u Senju pojača postaju s najmanje četiri oružnika.⁹⁸ Oružničko pojačanje od šest momaka, s „vrlo okretnim” zapovjednikom stražmešтром Jakobom Stankovićem, stiglo je u Senj 16. svibnja oko 16 sati, pa je sada senjska postaja imala osam oružnika.

Odmah nakon dolaska u Senj Stanković je posjetio vijećnika dr Ivana Dobrila i od njega zatražio naputak o zadaći oružnika s obzirom na mogućnost izbijanja demonstracija. Budući da je Dobrila odredio da oružnici imaju ostati spremni u postaji sve dok ne budu po potrebi pozvani, a stražmeštar je sličan naputak dobio i od gradonačelnika Konrada Zimpermana, on se nije mirio s takvim odredbama, nego je dao svoje prijedloge, ali oni nisu bili prihvaćeni.⁹⁹ Budući da će se kasnije zbog propusta učinjenih u svezi s održanjem reda i sigurnosti u gradu protiv vijećnika dr. Dobrile i gradonačelnika Zimpermana voditi disciplinski postupak, valja iznijeti što je stražmeštar J. Stanković predlagao u gradskom poglavarstvu.

Iz jednog izvješća podžupana Izidora Holjca proizlazi da je Stanković predložio izdavanje slijedećih naloga: „da gostione i krčme 16. i 17. svibnja budu zatvorene prije uobičajenog redarstvenog sata, da oružničke patrole po gradu patroliraju i sumnjiva mjesta pregledati mogu, da se svakovrsni sastanci zaprieče, te da se sviranje glazbe 17. svibnja poslie podne na Zvonimirovu trgu zabrani, da se dozvoli postaviti oružničke

⁹⁶ Novi list 28. 4. 1903.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Izvješće velikog župana Tome pl. Kraljevića Predsjedništvu vlade od 15. s svibnja 1903., AH, kut. 645.

⁹⁹ Izvješće podžupana u Gospiću Izidora Holjca banu Khuenu od 26. svibnja 1903., AH, kut. 645.

straže, tj. patrole kod svih grbova gdje bi bila mogućnost, da će ih tko napasti htjeti". Nadalje, Stanković je predložio da „oružničke patrole smiju po danu i po noći sa grad. stražarima patrolirati, da financ. straže u pripomoć oružničtvu u pripremi stoje", te da se odredi jednog gradskog činovnika koji će „biti ovlašten sa oružnici uredovati, ako bi slučajno moralo do uporabe oružja doći". Holjac izvješćuje da gradonačelnik nije htio prihvatiti ni jedan od ovih prijedloga navodeći da bi „time publiku još više uzrujali".¹⁰⁰

Po tadašnjem običaju u Senju je svake druge nedjelje nastupala gradska glazba na trgu „Cilnica" pa je tako bilo i 17. svibnja 1903. iako se kasnije utvrdilo da se to nije smjelo dopustiti jer je već prethodne nedjelje, 10. svibnja, održan redoviti koncert. To upućuje na zaključak da je koncert hotimice priređen kako bi što više svijeta bilo na ulicama jer bi to olakšalo organiziranje masovnih demonstracija. Njihovi su organizatori to i postigli jer je koncertu bilo nazočno oko 1500 građana. Koncert je počeo u 18 sati, a na programu je bilo i izvođenje hrvatske himne „Lijepa naša domovina". Kad ju je glazba počela izvoditi, sva je publika stala pjevati i nije s pjesmom prestajala ni kada je dr. Ivan Dobrića naredio da glazba napusti trg i prekine koncert. To je u publici izazvalo veliko negodovanje i skupina ljudi, njih oko 500-600, počela je izvikivati razne poklike protiv bana Khuena i mađarona, te pjevati „Udri, udri in der Stadt magjaronom štrik na vrat".¹⁰¹ Nakon toga, „sva publika, koja se sastojala od dječurlije, djevojaka-radnica tvornice duhana, fakinaže, nekoliko sveučilištaraca Senjana koji kod kuće borave, kćeri građana (...) krenula je pjevajući razne pjesme i kličući neumjestne i kažnjive poklike na ulicu uz more", zaustavivši se pred kućom saborskog zastupnika Ladislava Krajača. Tu su demonstranti ponovno zapjevali hrvatsku himnu, a onda počeli vikati „izdajicam i huljam van" te bacati kamenje i bočice s tintom na Krajačevu kuću. Odavde se povorka ljudi vratila na Zvonimirov trg, a onda krenula ulicom Potok do kuće knjižara Ive pl. Hreljanovića na koju su također bacali kamenje i razbijali prozore.¹⁰² Premda su redarstvenici pokušali zaustaviti povorku ljudi, oni u tome nisu uspjeli jer nisu imali dovoljno službenika, pa su demonstranti krenuli morskom obalom do parobrodarske agencije „Ungaro-Croata" te i nju napali kamenjem i bočicama tinte, a isto su uradili i na lučkom uredu. Tek kada je vidio da sa svojih sedam redarstvenika ne može uspostaviti red, policijski povjerenik Nikola Tomljenović pošao je u stan gradonačelnika Zimpermana zatražiti dozvolu da može pozvati oružnike, zaustaviti demonstrante i staviti njihovo ponašanje pod kontrolu. I dok je on bio kod načelnika, demonstranti su razlupali prozore na poštanskom i brzojavnom uredu i na stanu predstojnika ureda koji se nalazio u istoj kući. „A odavljje" – piše u svom izvješću podžupan Holjac – „krenula je rulja kroz gradska vrata do vile g. Ladislava Krajača i tamo načinila dosta znatne štete. Razvalila više zidanih stupova, na putu koji vodi do vile, razbijala željezna vrata u mali vrtal pred vilom, posjekla uresno drveće i biljke, te dosta oštetila krov same vile".¹⁰³

Budući da stražmeštar Stanković nije 16. svibnja uspio uvjeriti gradonačelnika Zimpermana u nužno poduzimanje preventivnih mjera radi sprečavanja demonstracija, on ga

100 Isto.

101 Isto.

102 Isto.

103 Isto.

je posjetio u njegovu uredu i sutradan ujutro te mu ponovio ranije iznesene prijedloge. Međutim, Zimmermann je ostao kod svoje ranije odluke, ponavljajući Stankoviću da oružnici imaju ostati spremni u vojarni i tamo čekati na poziv. Stanković je stoga došao na koncert sâm i bez oružja, a kada je publika počela pjevati i vikati „uvredljive i kažnjive poklike“, on se odmah uputio u vojarnu i oružnicima dao nalog da „budu pod oružjem u potpunom uvjerenju, da će sad poziv poglavarstveni doći da može u gradu službu vršiti“.¹⁰⁴ Tako se zaista i dogodilo: oko 20 sati u vojarnu je došao redarstveni povjerenik Nikola Tomljenović s načelnikovim nalogom: „sve na noge oružnici, jer je u gradu sve razbijeno“. Čim su se oružnici i redarstvenici razišli po gradu, demonstranti su se počeli osipati tako da je oko 22 sata „zavladala potpuna tišina“.¹⁰⁵

O nemirima u Senju županijske su vlasti u Gospiću bile odmah obaviještene, a isto tako o njima je bio upoznat i ban Khuen, koji je već 18. svibnja uputio gradonačelniku Zimmermannu brzojavku u kojoj mu naređuje da odmah izvijesti o poduzetim mjerama, a isti dan i drugu brzojavku, u kojoj doslovce piše: „Šteta počinjena na pošti ima se odmah na trošak grada popraviti, inače još danas odaslano vojništvo na trošak grada“.¹⁰⁶ Sutradan nakon demonstracija gradsko je poglavarstvo izdalo oglas kojim je pozvalo građanstvo da se „kani daljnjih demonstracija, jer će se protivnom slučaju za polučenje mira posve izvanredne mjere poprimiti, koje će gradu, koji će ionako dosta materijalne štete imati uslijed demonstracija (...) teret novi biti“.¹⁰⁷ Sve gostionice i krčme morale su biti zatvorene u 21 sat, a djeci poslije 19 sati zabranjen je izlazak na ulicu. Ravnateljstvo tvornice duhana i gimnazije zamoljeno je da uputi „radnice i đake da se ne sakupljaju po ulicama“.¹⁰⁸

Oglas je tiskan uvečer istog dana i odmah plakatiran, ali je to bilo tako loše obavljeno da od toga gradsko poglavarstvo nije imalo gotovo nikakve praktične koristi. Naime, plakatiranje je bilo povjereno nekom 70-godišnjem starcu Beseku, gradskom nažigaču i živoderu, bez osigurane pratnje redara. „Nije stoga čudo“ – izvješćuje podžupan Holjac – „da je toga starca pratila rulja izgrednika, koja je odmah za njim priljepljene oglase sa zidova skidala. Tek kada je sa prozora svoga stana gradski načelnik to opazio, odredio je stražara, koji je na trgu stražario, kad je Besek posljednji oglas liepio. I opet akoprem je toliko oglasa ljepljeno po zidovima, svi se po izgrednicima skidani, nije niti jedan stražar opazio tko je te oglase skidao. A i starac Besek nije nikoga navesti mogao, kog bi upoznao, da mu je priljepljene oglase skinuo, ta nije ni čudo ako se u obzir uzme njegova starost, sumrak i strah pred izgrednicima“.¹⁰⁹

Materijalna šteta koju su prčinili demonstranti 17. svibnja 1903. bila je znatna, i to poglavito na privatnoj imovini, a znatno manja na državnim ustanovama. Na temelju sudbeno utvrđene štete, što je obavljeno 22. i 23. svibnja, ukupan iznos štete iznosio je

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Brzojavka grofa Khuena-Hedervaryja senjskom gradonačelniku od 18. svibnja 1903., br. 2640, pr. 1903, AH, kut. 645.

¹⁰⁷ Izvješće podžupana Izidora Holjca banu Khuenu od 26. 5. 1903., AH, kut. 645.

¹⁰⁸ Izvješće senjskog gradonačelnika Konrada Zimmermanna Predsjedništvu vlade u Zagrebu od 19. 5. 1903., AH, kut. 645.

¹⁰⁹ Izvješće podžupana Izidora Holjca banu Khuenu od 26. 5. 1903., AH, kut. 645.

1.418 kruna, od čega na poštanskom i brzojavnom uredu 58 kruna, na kući knjigotiskara Ive pl. Hreljanovića 473 kruna, te na kući u Senju Ladislava Krajača 196 i na vili 690 kruna. Prema izvješću podžupana Holjca i njegovu usmenom nalogu gradonačelniku Zimpermannu, sva šteta imala je biti podmirena iz gradske blagajne, s opaskom da će županijska oblast „bditi nad tim, da gradsko poglavarstvo što prije tome udovolji”.¹¹⁰ Međutim, ipak je oko naknade štete bilo problema i to se pitanje nije moglo riješiti ni početkom godine 1904. budući da ga je ispolitizirao Josip Gržanić, o čemu će još biti riječi.

Postavlja se pitanje: Tko su bili sudionici senjskih demonstracija koje su bile sastavni dio hrvatskoga narodnog pokreta 1903./4. Na njega nije moguće dati precizan odgovor bez detaljnijih istraživanja, ali po vrlo škrtim podacima što ih pruža dokumentacija vladinih organa moglo bi se ipak ustvrditi da su pripadali svim društvenim staležima, zbog čega su demonstracije imale ne samo nesumnjivu socijalnu komponentu već i nacionalno-političku. Naime, ako se uzme u obzir socijalna pripadnost uhićenika, koji su bili osumnjičeni kao inicijatori i glavni krivci za demonstracije, tada se vidi da je među njima bilo intelektualaca (pravnik i drugih), studenata, učenika, obrtnika, trgovaca, posjednika, radnica, kućnih pomoćnica, kalfi, šegrti, pa čak i „gđica iz odličnih obitelji”.¹¹¹ I izvjestitelj „Novog lista” javlja da je u demonstracijama sudjelovalo „svekoliko građanstvo, muško, žensko, gospođe i gospoda iz najodličnijih senjskih obitelji”.¹¹² Očito je da je u Senju došlo do pravog proloma općeg nezadovoljstva građana u „gradu slavne prošlosti”, koji više nisu mogli gledati „kako tuđinac nasrće na domovinu, kako se svi Hrvati sada moraju boriti za svoja nacionalna prava, za svoj jezik, svoje ime, svoj opstanak”.¹¹³ Bio je to, dakle, pravi pučki pokret na čije su sudionike organi vlasti svaljivali lažne optužbe ne bi li ih omalovažili i kompromitirali. Zbog toga ni malo ne iznenaduje što su ih službene vlasti nastojale ocrniti kao pijanice, fukare, fakinažu i dječurliju. „Među uhićenima” – piše veliki župan Kraljević – „ne nalazi se ni jedan ugledni građanin (?), nego su to samo trhonoše, koji su, opijeni vinom, počinili prosto zločinstvo na štetu nekih građana senjskih”.¹¹⁴

Veliki župan zacijelo misli na saborskog zastupnika Ladislava Krajača i na njegovu imovinu. Krajač je naime, na dan demonstracija došao iz Rijeke u Senj kamo je, vjerojatno, išao tražiti pomoć za sprečavanje nemira. Tom prilikom morali su ga pratiti oružnici do njegova stana jer je „ogorčeno mnoštvo htjelo na nj navaliti”.¹¹⁵ Premda je redarstvo počelo uredovati odmah čim su izbile demonstracije, privođenje osumnjičenih osoba otpočelo je 18. svibnja, kada su redari uhitili 18 građana među kojima Dragu Vlahovića, trgovca, i Josipa Gržanića, upravitelja čitaonice, koji „spadaju među najuglednije ličnosti grada”.¹¹⁶ O njihovu uhićenju najviše je pisalo „Hrvatsko pravo”, glasilo Čiste

¹¹⁰ Isto, 27. 5. 1903., AH, kut. 646.

¹¹¹ Izvješće senjskog gradonačelnika Konrada Zimpermanna Predsjedništvu vlade od 17. 5. 1903., AH, kut. 645.

¹¹² Novi list, 18. 5. 1903.

¹¹³ Vinko Antić, Mladi Kranjčević. U: Pisci. Rijeka, Zavičaj.

¹¹⁴ V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 331.

¹¹⁵ Hrvatsko pravo, 19. 5. 1903.

¹¹⁶ Isto, 23. 5. 1903.

stranke prava, što ne treba čuditi s obzirom na to da su oba bili prvaci te stranke. S toga se i pisanje ovoga lista o umiješanosti Ladislava Krajača u njihovo uhićenje, kao i u progone drugih Senjana, treba uzimati s potrebnom dozom opreza. Naime, list piše da je redarstvo radilo po „napucima samog Krajača”, koji je, navodno, „dao zatvoriti osobe koje nisu na demonstracije ni najmanje utjecale, ali koje su njemu trn u oku, pa misli ovdje naći prigode za iskaljenje osobne osvete”.¹¹⁷

Nije poznat točan broj uhićenih Senjana jer se izvori o tome ne podudaraju, brojke se, naime kreću i do 50-ak pritvorenih ljudi. Demonstranti, odnosno sudionici pouzdanog sastanka u Sv. Martinu, za koje se zna da su ih redari i oružnici pritvorili tijekom 18. i 19. svibnja, bili su: Darinka Babić, Karmela Babić, Josip Bezjak, Ante Bronzini, Tomo Car, Ante Desanti, Milan Desanti, Josip Gržanić, Josip Gržanić ml., Franjo Gržin, Mile Janjušić, Josip Juričić, Slave Juričić, Vale Juričić (Jurčić?), Krunoslav Lokmer, Franjo Masarini, Ivan Nikšić, Mile Perat, Viktor Rivosechi, Mate Saftić, Julije Skarpa (Scarpa), Roko Stipančić, Josip Svast, Tomo Sudar, Vilim Tausani, Jerko Tomljenović, Drago Vlahović, Slave Vukelić (Jurin) i Jure Žagar.¹¹⁸ Budući da su nemiri u Senju po svojim razmjerima bili najveći na cijelom području Ličko-krbavske županije, ovamo je 20. svibnja stigao podžupan Izidor Holjac, koji je dobio zadaću da utvrdi zašto demonstracije nisu bile spriječene, iako je u Senj upućeno oružništvo. Zbog istog razloga u Senj su 22. svibnja došli državni odvjetnik Kolarić i sudac istražitelj iz Gospića, koji su odmah obavili i prve izvide te u zatvoru zadržali devet uhićenika: Antu Desantija, Milana Desantija, Franju Gržina, Josipa Juričića, Slavu Juričića, Franju Masarinija, Josipa Svasta, Slavu Vukelića (Jurina) i Juru Žagara, dok su ostale oslobodili i pustili.¹¹⁹

Na temelju istražnih spisa Holjac je utvrdio da su glavni krivci što je 17. svibnja 1903. došlo do demonstracija i nemira gradski vijećnik dr. Ivan Dobrila i gradonačelnik Konrad Zimmermann. Njima je na teret stavljen teži službeni propust jer su dopustili da se održi koncert gradske glazbe, iako im je bilo poznato – zaključuje Holjac – da su se u susjednim mjestima Modruško-riječke županije već dogodili izgredi i što su znali da se za 17. svibnja u Senju pripremaju demonstracije, zbog čega je kotarski predstojnik Eduard pl. Merzljak i zatražio oružničko pojačanje. Pomnijim čitanjem Holjčeva izvješća banu Khuenu dobiva se dojam da je podžupan po svaku cijenu želio vijećnika Dobrilu i gradonačelnika Zimmermanna prikazati naklonjenim demonstrantima, da su „sabotirali progon izgređenika” i da hotimice „nisu poduzimali potrebne mjere za sprečavanje protumađarskih demonstracija”.¹²⁰ Po onome kako su se ponašali i držali moglo bi se reći da su oni doista bili simpatizeri hrvatskoga narodnog pokreta 1903.-4., iako im to podžupan nije mogao dokazati. Držeći da su se obojica ogriješili o svoje službene dužnosti, Holjac ih je stavio u „discipliniranu istragu, te takvu i proveo”, tako da je dr.

¹¹⁷ Isto, 25. 5. 1903.

¹¹⁸ Izvješće državnog odvjetništva drž. nadodvjetništvu u Zagrebu od 26. 5. 1903. i Izvješće redarstvenog povjerenika Nikole Tomljenovića gradskom poglavarstvu od 19. 5. 1903., AH, kut. 645. U ovom se potonjem izvješću navodi da je redarstvena prijava podnesena protiv još nekih žena: „frajla Scarpa, Vidmara direktora kći, Barbijana kćer...”, te protiv jurista Crmkovića, ali bez drugih podataka.

¹¹⁹ Izvješće podžupana Izidora Holjca banu Khuenu od 26. 5. 1903., AH, kut. 645.

¹²⁰ V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 335.-337.

Dobrila odmah suspendirao od službe i stavio na polovicu plaće. Holjac izvješćuje da je to učinio stoga jer se ogriješio o svoje dužnosti i 22. travnja prilikom gostovanja već spomenute kazališne grupe i prikazivanja drame „Zimsko sunce”.

Naime, po izričitom nalogu gradonačelnika, dr. Dobrila je prisustvovao izvođenju drame u hotelu „Nehaj” i bio svjedokom kada je Vladimir Babić, sin gradskog baždara, „izvikivao kažnjive poklike”, ali je kasnije Holjcu izjavio da ga nije čuo. Takvu izjavu dao je i redarstveni povjerenik Nikola Tomljenović, koji se tada nalazio ispred hotela s redarima, rekavši Holjcu da ni on nije ništa čuo i da zbog toga nije niti podnesena prijava protiv Babića.¹²¹ Tek kada je veliki župan Kraljević pozvao gradsko poglavarstvo da opravda zašto nije bila podnesena nikakva prijava zbog demonstracije u „Nehaju”, pozvani su na odgovornost odvjetnici Nikola Bačić i Emil Rivosechi zajedno s Babićem, ali „ne zbog izgreda u kazalištu, već zbog pjevanja na ulici istoga dana (...) poslie pol noći”.¹²² Poglavarstvo je prvu dvojicu osudilo na po 10 kruna globe, dok protiv Babića nije ništa poduzeto jer je u međuvremenu otišao u Zagreb. Holjac je to dr. Dobrili zamjerio, a osobito činjenicu da protiv Babića nije ništa poduzeto ni kada se vratio u Senj.¹²³ Budući da je dr. Ivan Dobrila bio odgovoran za upravu gradskog redarstva, nakon njegove suspenzije podžupan Holjac je obnašanje tih poslova povjerio Pavlu Majstoroviću, pisarskom vježbeniku u kotarskoj oblasti Senj. Premda je Holjac držao i gradonačelnika Konrada Zimpermana „krivcem velikog ogriješnja o službene dužnosti”, on ga ipak nije kaznio, iako je i njega želio „od službe i plaće suspendirati”. Riječ je zapravo o tome što nije imao na raspolaganju „pouzdanu osobu kojoj bi upravu gradsku povjeriti mogao”, jer u poglavarstvu nije bilo drugog činovnika s izuzetkom suspendiranog dr. Dobrile.¹²⁴

Radeći na utvrđivanju odgovornosti senjskih državnih djelatnika zbog demonstracija i nemira u gradu, Holjac je saslušao i kotarskog predstojnika Eduarda pl. Merzljaka zbog toga što je 17. svibnja, kada su se u „Senju izgredi sbili viđen u gradu pijan i da je i sa izgrednicima pjevao, te da je viđen da ga nekolicina pijana kući vodi”. Da bi utvrdio je li to istina, podžupan je odlučio provesti istragu budući da se o tome „u Senju na sva usta govori”, ali priznaje da nitko s kim je o tome razgovarao „nezna navesti osobu koja bi ga pijana i pjevajućeg vidjela bila”.¹²⁵ Zbog takvog činjeničnog stanja Holjac je 22. svibnja i njega saslušao, ali je Merzljak sve optužbe kategorički otklonio kao čiste objede i izjavio da je već kod suda podnio prijavu „sbog uvrijede poštenja proti nekim osobama, koje su taj lažni glas proti njemu razširile”.¹²⁶

Holječevu razgovoru s predsjednikom Merzljakom o ovom problemu ne bi trebalo pridavati neku veću važnost, to prije što je kod suda zaista nađena njegova još neriješena prijava, pa se može reći da ga je netko stvarno želio oklevetati. S druge pak strane mnogo je važnije bilo Merzljakovo priznanje da je dan uoči demonstracija kod njega bio dr.

121 Izvješće podžupana Izidora Holjca banu Khuenu od 26. 5. 1903., AH, kut. 645.

122 Isto.

123 Isto.

124 Isto.

125 Isto.

126 Isto.

Božo Vinković, karlovački odvjetnik i oporbeni zastupnik u Hrvatskom saboru. Taj je podatak vrlo zanimljiv jer možda pokazuje da dr. Vinković nije došao u Senj slučajno, već hotimice, u dogovoru s organizatorima demonstracija koje, dakle, nisu bile spontane, već od ranije pripremane. Naime, takav se zaključak može izvesti na temelju Merzljakove izjave da je on dr. Vinkovića pozvao k sebi u kuću i tu zadržao sve do 5 sati ujutro, kada ga je otrpao na parobrod za Rijeku da bi na taj način „zapričio njegov sastanak sa građanstvom i eventualno rovarenje”.¹²⁷ Da je predstojnik Merzljak govorio istinu i da nije želio obmanuti podžupana Holjca ne bi li se tako lakše izvukao iz neugodne situacije, potvrđuje i izjava dr. Dobrile, koji je također bio u društvu Merzljakovih gostiju i bio je nazočan njihovom ispraćaju na parobrod. Holjac je, dakle, imao razloga da sumnja u Merzljaka te ga zato nije ni postavio za senjskog gradonačelnika, već je odlučio da tu dužnost i dalje obnaša Konrad Zimpermann, koji je zbog počinjenih propusta kažnjen novčanom globom od 100 kruna.¹²⁸

Iako je veliki župan Tomo pl. Kraljević pozvao senjsko gradsko poglavarstvo da objasni kakvi su izgredi u Senju počinjeni 22. travnja i zašto redarstvo nije podnijelo prijavu, ono se na to njegovo traženje oglušilo. Zbog toga je podžupan Holjac odredio i proveo disciplinski postupak i protiv redarstvenog povjerenika Nikole Tomljenovića, koga je također suspendirao „od službe i plaće”. Međutim, budući da su gradski redarstvenici bili „ispod svake kritike” i da se ni jednom nije mogla povjeriti privremena uprava redarstvenog povjerenika, to je i dalje Tomljenović ostao u službi, jer zbog kritične situacije u gradu Holjac nije smio ništa riskirati i to je otvoreno priznao banu Khuenu.¹²⁹

Svoj istražni posao u Senju podžupan Holjac završio je 25. svibnja nakon što je proteklih pet dana radio „do kasno u noć svaki dan”, a zatim je napustio Senj i preko Otočca otputovao u Gospić u nakani da nadzire sigurnost provođenja skupine uhićenika iz Senja u tamnicu sudbenog stola u Gospiću. Plan je bio da prva skupina od četiri uhićenika (Antun Desanti, Milan Desanti, Franjo Gržin i Franjo Masarini) bude dopraćena 25., a druga 28. svibnja „skroz tajno da se za nje ne dozna”.¹³⁰ Praćenje prve skupine osobno je nadzirao podžupan Holjac i prema njegovu izvješću s tom skupinom nije bilo nikakvih problema, ali se taj njegov navod ne podudara s izvješćem velikog župana T. pl. Kraljevića i kotarskog predstojnika u Gospiću Aleksandra Benaka.

Naime, Kraljević izvješćuje da ga je predstojnik Benak obavijestio da uhićenici stižu u Gospić 25. svibnja uvečer, zbog čega je odmah odredio da se predstojnik poštanskog i brzojavnog ureda upozori na „eventualne brzojavke iz Senja i Otočca koje bi javljale ovdašnjim oporbenjakom dolazak uhićenika, pa da se te brzojavke zaustave do dolaska u Gospić”. Nadalje, župan je odredio da se upute „jake oružničke patrole u susret uhićenicima i da patroliraju po Budačkoj ulici u Gospiću, kojom su uhićenici imali doći”, zatim da se „uhićenici dovezu jednom postranom ulicom do užišta” i da se „zategne dolazak uhićenika tako da tekar pod noć amo stignu”.¹³¹ Sve to bilo je poduzeto

127 Isto.

128 Izvješće velikog župana Tome pl. Kraljevića banu Khuenu od 22. 5. 1903., AH, kut. 645.

129 Izvješće podžupana Izidora Holjca banu Khuenu od 26. 5. 1903., AH, kut. 645.

130 Isto; Hrvatsko pravo 28. 5. 1903.

131 Izvješće velikog župana Tome pl. Kraljevića banu Khuenu od 26. 5. 1903., AH, kut. 646.

zbog toga što su pristaše narodnog pokreta na razne načine dolazile do informacija o kretanju uhićenika i o tome izvješćivali svoje pristaše koji su zatim priređivali manifestacije pri njihovu dolasku ili su izazivali druge ekscese. Tako je bilo i s privođenjem uhićenih Senjana o čijem je dolasku iz Senja u Gospić Ivan Bušljeta, zet senjskog trgovca Rukavine dobio brzojavku, u kojoj mu „Otočanin” javlja da „dolazi prijatelj iz Senja u 7 sati na večer” i ona mu je bila predana budući da poštanski činovnik, izvjesni Hećimović, nije u istoj „nazirao ništa suspektna”.¹³²

Čim je kotarska oblast u Gospiću doznala da je „neuputstvom poštanskog vježbenika” brzojavka uručena oporbenjaku Bušljeti i odmah to dovela u vezu s njegovim zetom Rukavinom, agnažirala je četiri oružničke patrole s nalogom da nadziru cestu kojom su uhićenici imali biti dopraćeni u Gospić. Već oko 18 sati u gradu se moglo opaziti „neobično gibanje” nekoliko skupina gimnazijalaca, pa čak i nekih općinskih oporbenih zastupnika. Oko 19 sati na ulazu u Gospić okupilo se nekoliko trgovaca i drugih građana da „pozdrave uhićenike Josipa Gržanića i trgovca Vlahovića”, ali kad im je rečeno da oni nisu uhićeni nego „da će samo neki senjski trhonoše biti, povratit će se natrag”.¹³³ Međutim, u Budačkoj se ulici, kojom su uhićenici trebali proći, „nakupilo znatizeljne svjetine, ponajviše dječurlije, slugara, šegrti i kalfi”, koji su neopazice oko 22 sata polupali prozore na kući državne šumarije. Uhićenici ipak nisu tu večer stigli u Gospić, nego tek sutradan 26. svibnja oko 13,30 sati i o tome „obćinstvo nikakva znanja nije imalo”.¹³⁴

Da se spram uhićenih demonstranata iskazivala privrženost i simpatija, i to u prvom redu običnih ljudi – radnika, kalfi, šegrti i služavki – potvrđuju stanovite manifestacije do kojih je spontano došlo u Otočcu, kada su ovamo oko 18 sati stigli okovanih ruku već navedena četvorica Senjana. „Za dolazak spomenutih izgređenika” – piše kotarski predstojnik iz Otočca – „nije se znalo, ali kako su se pretprege morale mijenjati, jer brloški slabi konji nisu mogli dalje voziti, pronio se tihi šapat kroz služavke i šegrti od kuće do kuće u gornjem gradu da su Senjani dopraćeni pa je već u 6 sati staro i mlado obojega spola na noge skočilo čekajući i gledajući što će biti (...) pa kad su oružnici u trojih kolih dospjeli do kuće Ivica Pavelića (gostiona k Bilu), izletit će iz kuće opančara Ilije Dubravčića svi njegovi šegrti i kalfe, a iz kuće ovdašnjeg mesara Josipa Sumajstorčića brat mu Ive, te sa još nekojimi sličnima individui onako zamazani kako su iz radnje na ulicu izletili viknuše svakim kolima po jedanput živili (...)”.¹³⁵

Druga skupina uhićenika trebala je iz Senja doći u Gospić 27. svibnja, ali budući da se toga dana u Otočcu održavao sajam, plan njihova sprovođenja izmijenjen je utoliko što je odlučeno da kroz Otočac prođu noću 27/28. svibnja da bi se izbjegli mogući neredi. Inače, za njihovo upućivanje u Gospić podžupan Holjac dao je usmene naputke oružničkom vodnom zapovjedniku u Otočcu i kotarskom sucu u Senju. Nije poznato tko se u toj skupini nalazio kao ni to tko je činio treću skupinu od tri uhićenika i kada je ona stigla u Gospić.

132 Isto.

133 Isto; Izvješće kotarskog predstojnika u Gospiću Aleksandra Benaka od 26. 5. 1903., AH, kut. 145.

134 Isto.

135 V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 93.

Premda nismo mogli ući u trag optužnici, na temelju sačuvane presude pouzdano se zna da je pred županijski sudbeni stol u Gospiću bilo izvedeno 12 optuženika, i to: Josip Bezjak, Antun Desanti, Milan Desanti, Franjo Gržin, Josip Juričić, Slave Juričić, Franjo Masarini, Mato Saftić, Roko Stipaničić, Josip Svast, Slave Vukelić i Jure Žagar. Nakon što je završen istražni postupak, državni odvjetnik Kolarić podigao je protiv njih optužnicu pa je 25. lipnja održana glavna rasprava, koja je trebala biti javna, ali je došao nalog od velike županije da rasprava mora biti tajna.¹³⁶

Pred sudskim vijećem preslušano je svih 12 okrivljenika, 6 svjedoka i pročitano 30-ak izjava, iskaza, zapisnika i drugih spisa. Okrivljenike je branio gospički odvjetnik dr. Vladimir Marn, koji je predložio da se saslušaju i svjedoci obrane jer su mogli posvjedočiti alibi za neke okrivljenike, ali tom prijedlogu nije bilo udovoljeno, tako da su svjedoci bili samo senjski redari zajedno s povjerenikom Nikolom Tomljenovićem. Prema pisanju „Novog lista”, državni je odvjetnik „stegnuo svoj govor na jednostavno predlaganje kazni”, dok je braniteljevu riječ skratio sam predsjednik sudskog vijeća „neprestanim zabadanjem i zabrinjavanjem”.¹³⁷ Okrivljenici su zapravo bili osuđeni već prije glavne rasprave, koja je bila puka formalnost, jer im se sudilo na temelju „jednostavno lažne, proste denuncijacije senjskih stražara”.¹³⁸ Rasprava je trajala svega tri sata i okončana je bez saslušanja svjedoka obrane, a budući da su suci postupali po nalogima vlasti, o kojoj su bili potpuno ovisni, izrečene su doista visoke kazne, koje su ogorčile sve Senjane i ostalo žiteljstvo.

Premda demonstranti nisu imali sukob s oružnicima, a pogotovo ne s vojskom, nego tek s ponekim redarom, ovi su ih kao svjedoci dosta teretili pa je i to utjecalo na odmjerenje kazni. Tako se, primjerice, iz njihova svjedočenja doznalo kakav je bio tijekom demonstracija 17. svibnja i što se sve događalo uvečer toga dana. Dakako, za optužnicu je najvažnije bilo svjedočenje redarstvenog povjerenika Nikole Tomljenovića, koji je gotovo sve optužnike osobno dobro poznao i najviše teretio. Prema njegovoj izjavi kamenje i bočice s tintom bacali su na kuću Ive pl. Hreljanovića Slave Vukelić, Franjo Gržin, Slave Juričić, Josip Juričić, Milan i Ante Desanti, Franjo Masarini, Josip Svast i Jure Žagar. Osim toga izjavio je da je čuo u onoj „rulji da su Franjo Gržin i Josip Svast vikali krepali Mađari, udri, udri in der Stadt svim Mađarom štrik na vrat”. Također je vidio da je Josip Svast bacio bočicu tinte na kuću Ladislava Krajača i da je on bio u „rulji” kod agencije „Ungaro-Croata”.¹³⁹

Svojom izjavom stražar Luka Tićak teretio je Slavu Juričića, za koga je rekao da je kod poštanskog ureda vikao „Krepao ban, dolje sa izdajicam Mađaronom, juriš na vilu”, dok je za Josipa Bezjaka rekao da je vikao pred stanom gradonačelnika Konrada Zimmermanna. U svom iskazu stražar Kuzma Katanić navodi da je vidio Franju Gržina kako baca kamenje u Hreljanovićeve prozore i da su neke njemu nepoznate „frajlice” također pjevale narodnu himnu i „udri, udri in der Stadt”. Stražar Franjo Babaček optuživao je Franju Gržina zbog bacanja kamenja na poštanski ured, dok je Josip Benić teretio Josipa

¹³⁶ Novi list 30. 6. 1903.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Izvješće drž. odvjetnika u Gospiću državnom nadodvjetništvu od 26. 5. 1903., AH, kut. 645.

Svasta, za kojeg je izjavljvao da je vikao: „Živila Hrvatska, Mađaronom štrik na vrat”. Ovaj potonji redar također je teretio i Matu Saftića, privatnog gimnazijalca 7. razreda, da je „pred kućom Krajacza izvadio iz džepa flašicu s tintom i bacio ju u prozor te ga polupao”. On je također teretio i Franju Gržina zbog bacanja kamenja kod agencije „Ungaro-Croata”, a najviše Juru Žagar, što je udario štapom po glavi stražara Jakova Paeta te ga „lahko ozledio kad ga je ovaj uhvatio za ruku da više ne baca kamenje” na Hreljanovićevu kuću. Zbog bacanja kamenja u prozore njegove kuće stražar Paeta je teretio Slavu Juričića, a za udarac što ga je dobio štapom po glavi nije optuživao Žagara već Juričića.¹⁴⁰

Osim redarstvenika, na prijedlog državnog odvjetnika saslušan je još „cieli niz svjedoka”, ali oni nisu iskazali ništa odlučujućeg, nego su samo navodili kako su čuli pjevanje pjesama i vidjeli bacanje kamenja, međutim ne znaju tko je to učinio. Pred sudom se pojavio i poštar Kuzma Kuzmić, koji je također mnogo toga vidio i čuo, ali ni on nije mogao navesti nikoga od optuženih jer je već „pao mrak pa se nije dobro vidjelo”. Svjedok Karlo Pezelj bio je nazočan kada je krčmar Roko Stipaničić rekao Mariji Babić, Krajačevoj sobarici: „Nije to vaš gospodar napravio (odnosi se na vilu, op. a.), to je naš krvavi trud napravio. Vaš gospodar ide nas Mađaron prodati i za to on ima 5.000 forinti na godinu”.¹⁴¹

Iz navedenih izjava svjedoka može se zaključiti da okrivljenici tijekom demonstracija nisu počinili teška pa čak niti teža krivična djela, ali su im ipak izrečene visoke kazne. Tako je, primjerice, Slavo Juričić osuđen na 18 mjeseci stroge tamnice „radi zločina javnog nasilja”, Josip Žagar na 17 mjeseci, Josip Svast i Franjo Gržin na 16, Ante Desanti na 15, Milan Desanti, Franjo Masarini, Josip Juričić i Slave Vukelić na 14, Mato Saftić na 12, Josip Bezjak na 3 mjeseca i Roko Stipaničić na 1 mjesec stroge tamnice. Nakon izrečene presude svi su osuđenici uložili ništavnu žalbu i priziv „dočim se je državno odvjetništvo zadovoljnim izjavilo”.¹⁴² Za optuženika Matu Saftića optužnica navodi da ja bacio bočicu napunjenu tintom u prozor kuće Ladislava Krajača i ovog razbio u nakani da mu zlobno nanese štetu od preko 100 kruna, te je time počinio djelo „iz kojeg je mogla nastati pogibelj za život, zdravlje i tjelesnu sigurnost ljudi i u većoj mjeri za tuđe vlasništvo (?), zbog čega je osuđen na godinu dana stroge tamnice. Komentirajući njegovu osudu, izvjestitelj „Novog lista” iz Senja postavlja pitanje: „A što bi onda, po mišljenju pametnih ljudi, prouzročila bomba”?¹⁴³

Tijekom lipnja godine 1903. u čitavoj je Hrvatskoj došlo do postupnog smirivanja situacije pa je tako bilo i u Senju, čemu su zacijelo pridonijele i pooštrene mjere županijske vlasti u odnosu na senjsku kotarsku oblast, koja je sada bila pod najvećom prismotrom. Na smirivanje situacije svakako je utjecala i sudska presuda za 12-oricu osuđenika, kao i prijetnje državnog odvjetnika da će tužiti 3 do 4 sveučilištarca i gimnazijalca koji su prigodom „ekscesah senjskih raznim poklicima počinili prestupak bunjenja”, te se pronio glas kako će već uskoro do nove „osjetljive osuđujuće osude doći”.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Isto. Krajač je bio jedan od 40 hrvatskih predstavnika u zajedničkom saboru u Budimpešti i za to je dobivao godišnje 4000 forinti, odnosno 8000 kruna.

¹⁴² Izvješće upravitelja drž. odvjetništva u Gospiću od 25. 6. 1903., AH, kut. 647.

¹⁴³ Novi list 30. 6. 1903.

Međutim, nezadovoljstva je i dalje bilo, samo što se sada nije javno iskazivalo riječima ili činom, već tajno, pa su se tako noću 9./10. lipnja 1903. premazali natpisi na tvornici duhana, poštanskom i lučkom uredu, veleprodaji duhana te na kotarskom sudu.¹⁴⁵ Redarstvene i oružničke postrojbe nisu bile povećane, ali su sredinom lipnja u Senj upućeni dijelovi jedne vojničke „kumpanije”. Posebne mjere opreza poduzete su na području cijele županije u povodu katoličkog blagdana Tijelova kako se naviještene procesije ne bi pretvorile u nove demonstracije.

Početkom lipnja veliki župan Tomo pl. Kraljević izdao je „najodlučniji nalog” svim kotarskim oblastima, a putem njih i svim općinskim poglavarstvima, da imaju „budno bditi nad kretanjem stranaca i putnikah, ter svom energijom rukovati redarstveni nadzor na istima”.¹⁴⁶ S tim u vezi dano je upozorenje da se pripazi na kirijaše iz Like i Krbave koji su u Primorje prevozili vino i žito, te na neke žitelje otoka Paga koji su dolazili na kopno radi sakupljanja „milodara za žrtve nemirah”. Naime, u to se vrijeme u cijeloj Dalmaciji poduzima akcija sakupljanja novčane pomoći za nastradale sudionike pokreta u Banovini i za članove njihovih obitelji. Akcija je poticana iz Splita, gdje je osnovan „Glavni odbor” na čelu s dr. Antom Trumbićem.¹⁴⁷ Privrženici narodnog pokreta organizirali su na svom području skupljanje milodara pa su tako, primjerice, Pažani dolazili zbog toga u Lukovo Šugarje, gdje ih je u izvršenju njihove humanitarne nakane onemogućivala financijska straža. Kada je o tome doznao župan Kraljević, izdao je nalog zapovjedniku straže da se takve osobe, koje zbog prikupljanja pomoći dolaze u Hrvatsko primorje, imaju smjesta uhititi.¹⁴⁸

Kada je riječ o pomoći koju je splitski „Glavni odbor” dodjeljivao postradalima u narodnom pokretu, treba kazati da su na nju računali i Senjani te su u svezi s tim uputili u Split pismenu molbu. Budući da je u radu toga odbora važnu ulogu imao Franjo Supilo, njemu su Splitski prosljedili sve zahtjeve koji su stigli iz raznih mjesta Hrvatskog primorja i Gorskog kotara s molbom da o njima iznese svoje prosudbe i prijedloge o visini iznosa pomoći. O tome se vodila vrlo zanimljiva korespondencija između dr. A. Trumbića i F. Supila, iz koje se vidi da je Supilo tražio da se novac štediti i da se ne prihvaćaju svi ispostavljeni računi. Supilo je tražio da se tako postupi i spram zahtjevu Senjana čiji je račun, po njegovu sudu, bio „pravi škandal”, a osobito iznos od 980 kruna, koji se odnosio na honorar za odvjetnika dr. V. Marna.¹⁴⁹

Pišući o tome A. Trumbiću 30. rujna 1903., on istodobno iznosi i svoje prosudbe o senjskim događajima od 17. svibnja pa tako, uz ostalo, kaže: „Senjski račun u svojoj suhoparnosti izgleda mi tako pretorijanski, da ti pane sva iluzija. Po mom mnijenju, Vi biste (im) imali otpisati da je usus brisanja odvjetnikove svote, da nadalje također i u drugim mjestima sugrađani sami među sobom su sabirali, pa tako neka i oni učine, a da ćete Vi za manjak doći u pomoć, ali da Odbor nema mandata ni sredstava namirivati sve

¹⁴⁴ Izvješće vel. župana Kraljevića banu Khuenu od 2. 6. 1903., AH, kut. 647.

¹⁴⁵ V. Bogdanovi, Hrvatski narodni pokret, n. dj., str. 49.

¹⁴⁶ Izvješće vel. župana T. pl. Kraljevića banu Khuenu od 2. 6. 1903., AH, kut. 647.

¹⁴⁷ J. Grabovac, Godina 1903. u Dalmaciji, n. dj., str. 11.-13.

¹⁴⁸ Izvješće vel. župana T. pl. Kraljevića banu Khuenu od 2. 6. 1903., AH, kut. 647.

¹⁴⁹ Hamdija Hajdarhodžić, Rafo Ameri, Hrvoje Marović, Marija Nemeč, Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914, Arhivski vjesnik, God. VI., Zagreb 1973., str. 99-100.

troškove i štete do zadnjeg filira. Senjani napokon nisu htjeli suučestovati (u) narodnom pokretu(?!). Uzalud su bila sva nastojanja, oni su slušali nalog dra Franka. Njihova demonstracija nije bila ni proti grbovima ni ništa (?!), nego su jedne večeri porazbijali prozore Krajaczu, a to su više lokalne razmirice, nego li politički motivi.”¹⁵⁰

U svom pismu Supilo ističe primjer Novog, Bakra, te Hreljina, gdje su građani sami među sobom sakupili novac i slali ga svojim uhićenima u Ogulin, gdje su se nalazili u tamnici. Na taj način – ističe on – u tim se mjestima malo novca potrošilo o čemu Odbor u Splitu, drži Supilo, mora voditi računa s obzirom na to da su računani počeli stizati sa svih strana. Treba naglasiti da je Supilova zabrinutost oko razdiobe novčane pomoći, dobivene od Hrvata iz inozemstva (Chicago, New Jork, Allegheny), zatim iz Dalmacije, Istre i drugih hrvatskih krajeva razumljiva, jer je bilo pokušaja da se nekim računima „hoće podmiriti zasluge za domovinu”.¹⁵¹ Zbog toga je i bio oštar spram Senjana, ali ta njegova strogost zacijelo nije bila rezultat samo racionalnog gospodarenja s novcem već je imala i svoj politički sadržaj. Riječ je o tome da su narodni pokret u Senju 1903./4. organizirali sljedbenici dr. Josipa Franka, s kojim je Supilo vodio veliku političku borbu, zbog čega je i bio vrlo kritičan spram svemu što se u Senju događalo i što je bilo rezultat djelovanja članova Čiste stranke prava, odnosno njenih senjskih prvaka Josipa Gržanića i Drage Vlahovića. Supilo stoga nije objektivno prosuđivao narodni pokret u Senju i nikako nije prihvatljiva njegova prosudba da Senjani nisu „suučestvovali” u narodnom pokretu, s opaskom da se o njemu nije tako negativno očitovao javno putem „Novog lista”, već samo u privatnom dopisivanju sa dr. A. Trumbićem. No budući da su Trumbić i Supilo tada bili u odličnim političkim odnosima, Splićani su prihvatili Supilove sugestije te su Senjanima odbili platiti svotu za odvjetnika upućujući ih „da sami među sobom, poput ostalih gradova, pvedu sabirnu akciju”.¹⁵²

Supilov animozitet spram Josipa Gržanića, „nestora Čiste stranke prava”, najbolje je došao do izražaja početkom kolovoza 1903., kada je na sjednici gradskog vijeća Ivo Mladineo predložio da se Pavlu Majstoroviću, koji je zamjenjivao suspendiranog dr. Dobrila, dade nagrada u iznosu od 200 kruna. Taj je prijedlog brzopleto podržao i Josip Gržanić, iako je riječ o nagrađivanju policijskog službenika, što je Supilov dnevnik „Novi list” iskoristio za nov obračun s Gržanićem, odnosno sa „čistima” u Senju. U svezi s tim ovaj je list davanje spomenute nagrade prokomentirao riječima: „Sad se barem zna, tko ima podmiriti troškove za ugušivanje narodnog pokreta” budući da ih po Gržaniću, zaključuje list; „mora platiti narod”.¹⁵³ Frankov list „Hrvatsko pravo” nastojao je Gržanića opravdati pred narodom na taj način što se pisalo da je on samo „preporučio spomenutu nagradu” poradi toga što će „dotični službenik (dr. Dobrila, op. a.) za buduće slične zgrade biti – obzirniji”. Takvo je opravdanje „Novi list” kritički odbacio riječima: „Iz te izjave proizlazi da je g. Gržanić htio novcem podmiti onog činovnika. A to je korupcija. Ante Starčević je nadasve mrzio korupciju. Korupcija je zarobila Hrvatsku. Za

150 Isto, str. 86.

151 J. Grabovac, Split u narodnom pokretu, n. dj., str. 76.

152 Isto.

153 Novi list, 3. 8. 1903.

154 Isto, 8. 8. 1903.

Hrvatsku se mora raditi iz patriotizma.”¹⁵⁴ Na temu o toj nagradi „Novi list” još se nekoliko puta oglasio, a 1. rujna povećim člankom „Nagrada za gušenje narodnog pokreta” u kojem piše da se „ama baš ničim pod suncem ne može opravdati poznata novčana nagrada” koju je Gržanić „votirao vlastodršcem koji gvoždem, olovom i tamnicom ugušuju samoobranu Hrvata”, što je zaključuje se u članku, „zločin proti vlastite domovine”.¹⁵⁵

Nova afera s Gržanićem nastala je u svezi s nadoknadom štete koju su pričinili demonstranti na kućama L. Krajača i L. Hreljanovića 17. svibnja 1903. Prema stajalištu organa vlasti štetu je trebao nadoknaditi grad Senj, a kada se o tome sredinom siječnja 1904. godine zapodjela rasprava u gradskom vijeću, najprije se postavilo pitanje naknade štete za uništene pojaseve za spasavanje, a zatim za oštećenu privatnu imovinu. U svezi s tim Gržanić je predložio: „Ako se je šteta dogodila za vrijeme svibanjskih demonstracija, neka snose troškove oni, koji su radi tih demonstracija u Gospiću osuđeni na zatvor i nošenje odštetnih troškova, kako je osudom kr. sudbenog stola u Gospiću izrečena i po višjem sudištu potvrđeno.”¹⁵⁶ Tako stiliziran Gržanićev prijedlog verificirali su svojim potpisima Ivo Mladineo i Drago Vlahović, i on je bio jednoglasno prihvaćen. Na taj način Gržanić je osuđenike za demonstracije neizravno priznao krivim jer se „šteta samo od krivca traži”.¹⁵⁷

Osim represivnih mjera, u cilju gušenja narodnog pokreta organi vlasti koristili su se i drugim sredstvima u kažnjavanju pučanstva zbog njegova pristajanja uz pokret. To se najbolje vidi na primjeru grada Senja, koji je Khuenov režim, a kasnije i vlast novog bana Teodora Pejačevića, odlučio kazniti gospodarskim mjerama. U svezi s tim vrlo je karakterističan dopis velikog župana Kraljevića od 8. lipnja 1903. što ga je uputio banu Khuenu u kojem, uz ostalo, piše: „Senjski načelnik (...) me je izvjestio, da smjera (...) moliti audijenciju kod Preuzvišenosti Vaše u svrhu, da moli da se dozvoli i ove godine pobirati četvrti novčić za uvozninu vina, koji oni od ove godine neovlasno ubiru.”¹⁵⁸ Ja sam mu spomenuo, da Senjani jedva da su zaslužni tu milost od Preuzvišenosti Vaše svojim držanjem u posljednje vrijeme, ter da bi im se lako moglo dogoditi, da će morati i ono što su do sada nepovlasno ubrali, vratiti. Vidio sam da bi jih osjetljivo taknulo i možda opet za neko vrijeme k pameti dozvalo – pak se stoga usudujem najsmjernije zamoliti Preuzvišenost Vašu, da blagoudostoji ne uvažiti molbu načelnikovu glede četvrtog novčića uvoznine (potcrtao I.K.). On će po svoj prilici u tom slučaju spomenuti da grad bez toga novčića ne bi mao pristupiti gradnj nove bolnice. Nu ovu nemože zastupstvo više osujetiti, jer je gradnju jur pravomoćno zaključilo, te će ju i provesti morati.”¹⁵⁹

„Novčić” je zaista bio ukinut, a odluku o tome donijela je vlada novog bana Pejačevića, tako da se od 1. kolovoza 1903. općinska potrošarina na vino više nije

¹⁵⁵ Isto, 1. 9. 1903.

¹⁵⁶ Isto, 25. 2. 1904.

¹⁵⁷ Isto, 16. 1. 1904.

¹⁵⁸ Riječ je o važnoj instituciji koja je gradu donosila preko 8000 kruna godišnje, tj. onoliko koliko je, primjerice, trebalo davati iz gradskog proračuna za održavanje gimnazije. To je bilo pravo ubiranje gradske daće od 4 umjesto 3 novčića po litri vina. Tako su potrošači vina s porezom plaćali jedan novčić više po litri, a taj je „novčić” vlast mogla odobriti ili ukinuti. U slučaju njegova ukidanja, u gradskom proračunu došlo bi do deficita od preko 8000 kruna godišnje.

¹⁵⁹ Izvješće vel. župana T. pl. Kraljevića banu Khuenu od 8. 6. 1903., AH, kut. 1063.

plaćala 4, već 3 novčića po litri. Dakako, javnost nije znala da je donošenju takve odluke ponajviše „kumovao veliki župan Tomo pl. Kraljević, koji se na taj način osvetio za senjske demonstracije ne samo nekolicini gradskih činovnika koji su, izgleda, potajno simpatizirali narodni pokret, već i samom gradu Senju. Međutim, u javnosti je vladalo uvjerenje da je tomu kriv načelnik Konrad Zimpermann, koji je zbog problema „novčića” išao u Zagreb sredinom kolovoza „iako nije trebao”.¹⁶⁰ Komentirajući tu vladinu odluku, „Novi list” piše da ona ima „dobru stranu za takozvane konzumente žestokih pića, ali zlo po interes gradske općine”. Ne znajući za županovu odmazdu, list piše da bi grad i dalje ubirao „novčić” da načelnik nije išao u Zagreb, zbog čega je njegov put imao „više štete nego koristi, jer je išao tjerati vuka, pa istjerao lisicu”. Da javnosti nisu bili jasni razlozi zašto je vlada ukinula ubiranje „novčića”, vidi se i po tome što se u gradu postavljalo pitanje čime se ona povodila u donošenju takve odluke, kada se pučanstvo nije žalilo što plaća novčić više po litri alkohola, koji je držan kao „dobrovoljni i dobrovoljno dopri-našujući obol”.¹⁶¹

Krajem rujna 1903. u Zagreb je trebalo poći izaslanstvo Senja banu Pejačeviću „poradi uzpostave novčića po litri”. U izaslanstvu su trebali biti gradonačelnik i dva gradska zastupnika, ali do toga nije došlo, čini se zbog sastava izaslanstva, a nije poznato je li ono kasnije izmijenjeno i je li ban prihvatio audijenciju.¹⁶²

Grad Senj i luka, utovar drvene građe u parobrode, snimak od 30. X. 1913.

¹⁶⁰ Novi list, 13. 8. 1903.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² Isto, 29. 9. 1903.

SENJ IM KROATISCHEN NATIONALEN WIEDERERWACHEN IM JAHR 1903/1904

Zusammenfassung

Diese Erörterung von Ivan Kovačić stellt den ersten Versuch einer vollständigeren Bearbeitung des angegebenen Themas dar, und der Autor akzentiert die Geschehnisse in Senj im Frühling 1903. Der Artikel ist auf Grund der zugänglichen Literatur, des Archivmaterials, des Schreibens in damaliger Presse und historischer Literatur geschrieben.

In der Einleitung wird eine kurze Darstellung der Ursache der nationalen Bewegung in Kroatien un Slavonien im Jahr 1903/1904 und ihres Wiederhalls in Senj dargestellt, und danach wird auf die Ursachen des wirtschaftlichen Rückschlusses von dieser altertümlichen Stadt Gewicht gelegt, sowie auch auf die Erscheinung radikaler politischer Bewegungen, wo wesentliche Gründe der Unzufriedenheit der Volksschichten und der jungen Intelligenz gegen den ungarischen Hegemonismus zu finden sind.

Die nationale Bewegung in Senj begann mit der Volkssammlung am 5. 4. 1903 und mit der Senjer Resolution, in der folgendes verlangt wurde: finanzielle Selbstständigkeit Kroatiens, Einführung der kroatischen Sprache in kroatische Regimenter, Verbindung der Stadt Senj mit dem Hinterland durch die Eisenbahnstrecke und Modernisierung des Hafens.

Die Bewegung organisierten die Anführer der kroatischen Partei „Čista stranka prava“, und in ihr nahmen alle gesellschaftlichen Schichten Teil, deswegen war sie organisiert und nicht spontan, wie in anderen Küsten- und Bergorten. In Verbindung mit der Bewegung brachen heftige Demonstrationen aus, fremde Schilder auf den Staatsanstalten wurden vernichtet, und privates Vermögen ruiniert.

Die Polizeibehörden haben verdächtige Senjer verhaftet, und 12 von ihnen wurden vom Gespannschafts-Gerichtsrat in Gospić streng bestraft. Die Untersuchung wurde auch gegen einige Senjer Staatsbeamten durchgeführt. Sie wurden suspendiert, weil sie sich der Bewegung genähert hatten.

Der Autor beleuchtet die Rolle von Fran Supilo in Beziehung auf die Geldbeihilfe der Stadt Senj, die aus Mitteln des Splitter Hautkomites für Unterstützung der Teilnehmer in der Bewegung ausgezahlt worden ist.

In der Arbeit wird auch die Supilos Beurteilung der Senjer Geschehnisse beschrieben, und die wirtschaftlichen Folge werden analysiert.

Parodija Senjkinja na proglašenju nenarodne države kraljevine SHS-a, u Senju krajem g. 1918. Na slici od lijeva: Dragica Nell, Olga Boras, Martica Jolinica, Lujka Gržeta, ... , Anka Lončarić, Mica Bašić, Ivka Filipović, Marija Hameršmit, Katica Nabršnjig.

Predsjednik HSS-a Stjepan Radić među prvacima HSS-a u senjskoj okolini, 1924.